НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 106 (17054)

2005 чылдың СЕНТЯБРЬ 22, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.40.
Садар өртээ 3 рубль.

Эртем-практиктиг конференция

ИЕ-ЧАШ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА — хүннүң айтырыында

Сентябрь 20-де ТР-ниң Чазак Бажыңының хуралдаар залынга Тыва Республиканың акушер-гинекология албанының 70 чылынга, Перинаталдыг төптүң акушер албанының 25 чыл база гинекологияда эндоскопияның 10 чыл болганынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Аңаа республиканың акушер-гинекология албанының эмчилери, хоочуннар база Москва, Иркутск, Красноярск хоорайлардан чалаттырган аалчылар киришкен.

Эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери акушер-гинекология албанының 70 чыл иштинде чоруткан ажылының түннелин үндүрүп база өске черлерде акушер-гинекология албаннарының ажыл-чорудулгазы-биле танышкан.

Эртем-практиктиг конференцияны ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Борис Кожуун-оолович Күдерек ажыткан. Ол:"Хүндүлүг конференцияның киржикчилери, хоочуннар, акушер-гинекологтар база чалаттырган аалчылар! Акушер-гинекология албаны кадык камгалал системазында база бир кол черни ээлеп турар албан дээрзин билир болгай силер, амгы үеде республикада 96 акушер-гинеколог эмчилер, 285 акушерлер ажылдап турар. Акушер-гинекология албаны Кызыл хоорайда муниципалдыг божудулга бажыңы база Перинаталдыг төптен тургустунган, республиканың кожуннарында 16 божудулга бажыңнары бар.

Акушер-гинекология албаны бодунуң юбилейин эки көргүзүглер-биле уткуп, демдеглеп турар. 2004 чылда ие кижиниң чок болуру Россия Федерациязының көргүзүглери-биле деңнешкен, а бо эртип турар чылдың 8 айында ие чок болганы демдеглеттинмээн. Перинаталдыг төпте өлүмчидим 2004 чылда — 27 хуу, а бо чылдың 8 айында эрткен чылдыындан, 4, 7 хууга баткан. Бо бүгү чаа технологияларны, чаа дериг-херекселдерни ажыглап, акушер-гинекологтарның боттарының мергежилин доктаамал бедидип турарының түннели-дир. Юбилей таварыштыр силерге, уругларыңарга кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим" деп чугаалады.

Акушер-гинекология албаның тургустунган төөгүзүн алыр болза, ол Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайзыралы-биле тудуш харылзаалыг болгаш элээн каш үелерлиг. Архив барымдаалары езугаар, Тывага баштайгы божудулга оруннары 20 вектиң кадыг-берге 30 чылдарының үезинде көстүп келген.

Акушерство медицинаның база бир онзагай адыры болгаш, ол аарыг-биле эвес, а нарын-даа болза, бойдустуң чайгаар чорудулгазы — божудулга-биле тудуш харылзаалыг. Херээжен кижи божудуп турар кижи бодунуң күжүн инфекциялар азы аарыгларга удур үндүрүп турар эвес, а бойдустуң дузалакчызы, эвилелчизи. Чон божудулгага шагдан тура-ла шак ындыг хамаарылгалыг чораан. Тывага база бистиң "тудугжу" дээривис тускай медицина талазы-биле эртем-билии чок-даа болза, чогуур ужурлуг билиглерни боттарының авалары, кыргана-аваларындан билип ап чораан энелер чораан болгай. Олар херээжен кижиниң эзди аарып турар үеде, божуп тургаш боттарын канчаар алдынарын өөредип, аңаа чылыг-чымчак сөстерни чугаалап, оожуктуруп билир турган. Бир эвес ол бүгү дузалавас болза, хам кижи чалаар турган. Божууру чиик болзун дээш, өгде турган шупту хап-саваның аастарын ажыдар турганы солун. Ава чиигеп, божаан соонда, уруг сыртыын хойнуң чода сөөгү-биле кады черге хөөп каар, ону чүгле херээжен кижи кылыр турган. Ындыг-даа бол, ол үеде ие-чаштың өлүп хораар чоруу хөй турган.

Ие болгаш чашты камгалаары кандыг-даа күрүнеиң кол сорулгаларының бирээзи болгай. 1931 чылда ТАР Москваже 8 уругну өөредип чоруткан турган, оларның чүгле 5-жи аңаа чедип, 1935 чылда акушер мергежил чедип алгаш келгеннер. Оларга Анна Намбраловна Торжу болгаш Тамара Тэликовна Торжу хамааржыр. Бо эмчилерниң келгени-биле Тывага акушерство эртеми эгелээни ол.

1935 чылда Кызылга база Шагаан-Арыгга баштайгы божудулга салбырлары ажыттынган. Кызылга чаңгыс борбак эмчиге божуур авалар сыңышпас болганындан, акушеркалар малчыннарның кыштагларынга барып, өглерингe аваларны чиигедип чораннар. 1936 чылда эмнелге пунктуларын өглерге безин ажыдып турган.

1941 чылда Кызылга бир дугаар ийи каът эмнелгени туткан, ооң ийи дугаар кадынга акушер-гинекология салбырының 25 оруннарын салган. Эмчи дүн-хүн дивейн изиг суг-биле хандыртынган турган, ол дээрге ол үеде дыка улуг болуушкун-дур.

1941 чылдың июнь 26-да ТАРның 10 дугаар Улуг Хуралының кадык камгалал килдизин ТАРның Кадык камгалал яамызы кылдыр эде тургускан. Республиканың бир дугаар кадык камгалал сайыды — Сергей Агбаанович Серекей.

1978 чылдан эгелээш, 12 чыл дургузунда, бир дугаар кол акушер-гинеколог эмчи Лидия Монгушовна Көк-оол турган. Ол шилип алган мергежилинге шынчы болуп, ам-даа бо хүннерде республиканың Перинаталдыг төвүнде ажылдап чоруур. Ооң ачызында республикага акушер албаны сайзырап, албанның ажылының кол угланыышкыннары ажылдап кылдынган, бо хүннерге чедир ие-чаш камгалалында улуг үлүг-хуузун киирип чоруур национал кадрлар саны көвүдээн. Ооң дараазында 15 чылдарда кол специалистер кылдыр Г.М.Маады, Н.Ш. Сат, В.С.Кыргыс, Л.С.Омзаар, С.Э.Чооду, М.С.Тараачы олар ажылдап чорааннар. Республиканың ие-чаш камгалаар программаларын амыдыралга боттандырарынга, божуурунга дузалажыр албанның тургустунуп, сайзыраарынга оларның киирген үлүг-хуузу улуг.

1945 чылда Тываже бир дугаар акушер-гинеколог эмчи бооп Галина Ивановна Федорович келген. Медицина болгаш өскедаа мергежилдерде ыдыктыг аттар турар. Салым-чаяанныг организатор —Галина Ивановнаның ады шак ындыг аттарның бирээзи. Галина Ивановна бүгү чуртталгазын ийи кижиниң амы-тынын камгалаар демиселге тураскаадып, бодунуң чүрээн таварыштыр чеже дүвүрел, аарышкы болгаш идегелди эрттирбээн дээр. 1956 чылда ооң кызымак ажылының, күжениишкининиң ачызында бир дугаар божудулга бажыңы ажыттынган. Ол 30 чыл ажыг үе иштинде 1 дугаар божудулга бажыңының кол эмчизи болуп ажылдап келген. Г.И.Федорович бодунуң ажылы дээш Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, кадык камгалалының тергиини бедик аттарга төлептиг болган, Кызыл тук ордениниң кавалери. Дараазында божудулга бажыңынга гинекология салбыры база херээженнер консультациязы ажыттынган.

1956-60 чылдардан эгелеп, Тываже дээди эртемниг кадрлар кээп эгелээн, оларның аразында тыва национал кадрлар база бар. Тыва автономнуг областың Кадык камгалал яамызының эки ажылының түннелинде, көдээ черлерге база божуурунга дузалажыр албан черлери ажыттынып эгелээн.

Бир дугаар тыва акушер-гинеколог Надежда Давасановна Кызыл-оол. Ол Москваның медицина институдун дооскан. 10 чыл иштинде аваларның кадыы дээш могаг-шылаг чок ажылдап чорааш, аар аарааш чок болган. Бодунуң эмчи хүлээлгезин күүседип, Тоора-Хемче өске кижи амытыны камгалап чорааш, авиакатастрофага, 1981 чылда чок болган акушер-гинеколог Дина Сергеевна Маңнай-оолду кады ажылдап чораан эштери утпас. А.Т.Болдур-оол, С.С.Сенди, С.А.Поздняков, Ч.Т.Комбу дээн ышкаш чуртталгадан эрте чоруй барган талантылыг акушер-гинекологтарны чону база утпайн чоруур.

1983 чылда ийи дугаар божудулга бажыңынга ие-чаш камгалалын экижидер сорулга-биле божудулга база чаа төрүттүнген чаштар салбырларынга дүрген хемчег алыр терапия палаталарын ажыткан. 1989 чылда Рестубдиспансерге туберкулез аарыг улустарга дуза чедирери-биле 10 орунну ажыткан.

1991 чылда гинекология салбырын бир дугаар божудулга бажыңының составындан республиканың 2 дугаар божудулга бажыңынче шилчиткен.

(Уланчызы 2-ги арында).

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалал шугумунга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш база Тыва Республиканың акушер-гинекология албанының тургустунганының 70 чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажылы дээш" медалы-биле Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң кол эмчизи **Галина Монгушовна Маадыны** шаңнаар.

"Тыва Республиканың улустуң эмчизи" хүндүлүг атты Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң кезип-божудар салбырының эргелекчизи **Наталья Доктугуевна Өпеенге;**

"Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунуң "Манчүрек" эмчи пунктузунуң эргелекчизи **Майя Дозур-ооловна Кууларга;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң диетсестразы **Лидия Григорьевна Сарафановага;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң гинекология салбырының улуг эмчи сестразы **Рада Дайдин-ооловна Чимиткe;**

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң кол эмчизиниң экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы **Татьяна Витальевна Багринцеваны;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң чаа төрүттүнген уругларның реанимация болгаш күштүг терапия салбырының эмчи сестразы **Светлана Бюрбюжаповна Дамдынны;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң божуур иелерниң акушер патология салбырының улуг акушерказы **Любовь Калбаевна Сатты;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң кол эмчизиниң эмнээшкин талазы-биле оралакчызы **Наталья Александровна Ушкалованы;**

Кызыл хоорайның №1 муниципалдыг божуур бажыңының кезиишкин талазы-биле улуг эмчи сестразы **Наталья Дадар-ооловна Хажикти;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң склад эргелекчизи **Чечекей Сарыглар-овна Хапылакты;**

Тыва Республиканың Перинаталдыг төптүң кезип-божудар блоктуң акушерказы **Светлана Евгеньевна Чоодуну** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың сентябрь 20,
№ 214.

Ие-чаш дээш харыысалга — хүннүң айтыырында

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). 20 вектиң 90 чылдарында акушер-гинекология албанының ажылының сайзыралынга ТР-ниң Президентизиниң 1992 чылдың апрель 4-те үндүргени «Өг-бүле, ие болгаш чаштар камгалалының байдалын экижидериниң талазы-биле дарый алыр хемчеглер дугайында» деп чарлыы база 2000 чылга чедир өг-бүле, ие-чаш камгалалын экижидер сорулгалыг күрүне программазын база «Тыванын уруглары» деп тускай сорулгалыг программаны хүлээп алганы улуг салдарлыг болган.

1993 чылда республиканың медик-генетиктиг консультациязы, 1994 чылда өг-бүле планнаар төп тургустунган, бичии болгаш элээди уругларның гинекология кабинеттери ажытынган.

1995 чылда гинекология салбырынга бир дугаар лапароскоптуг кезиишкинни чоруткан. Амгы үениң эндоскопиязы бодунче хөй-хөй мергежилдерни хаара тудуп турар медицинаның тускай адыры апарган. ТР-ниң МАКФ-тың удуртулгазының шиитпири езугаар, аңгылаттынган акша-хөреңгиге эндоскоптуг херекселди саткан. Гинекологияже эндоскоптуг кезиишкинни киргени-биле бедик технологтуг кезиишкиннер кылырының практиктиг дузазын медицина эртемнериниң доктору, Москва облазының акушерство-гинекология талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң профессору А.А. Попов, медицина эртемнериниң доктору, профессор болгаш Новосибирск хоорайның Академхоорайында медицинаның чаа технологиялар төвүнүң директору А.И. Шевел, Новосибирскиниң медицина академиязының педиатрия факультединиң акушерство болгаш гинекология кафедразының эргелекчизи, доктор, профессор И.О. Маринкин олар көргүскен. Ол аргаларны гинекологтар Г.М. Маады, Л.М. Көк-оол шиңгээдип алган, маткадан дашкаар иштелиишкин, матка миомазы дээн хевирлиг аарыгларга кезиишкинни кылып турарлар. Бо хүннерге чедир 3 муң ажыг ындыг нарын кезиишкиннерни кылган.

1998 чылда «Гемонетик» дээр американ аппаратты садып алган соонда, акушер-гинекология практиказынга плазмоферезти ажыглап эгелээн. Ол арганы калбаа-биле ажыглап эгелээн соонда, ооң ачызында уруг дүжүртүүшкүнүнүң, божаан соонуң нарыыдаашкыннары кудулаан, аарыгның нарын хевирлер эмнээшкини, хан агыышкынының эмнээшкини болгаш профилактиказы экижээн. Бо арганы эгелээн болгаш амгы үеде эмнээшкинге ажыглап турар эмчиге С.Ш. Ооржак хамааржыр.

1999 чылда ийи дугаар божудулга бажыңын доктаамал кислород бээрин хандырар кислород станциязы болгаш реанимациялыг модульдар-биле хандырган. Ол берге байдалдыг аарыг улуска дуза чедирилгезиниң шынарын бедиткен.

2000 чылда амгы үениң негелдези-биле республиканың ийи дугаар божудулга бажыңынга 70-ни акушер, 60-ны гинекологтуг, ниитизи-биле 130 оруннуг Перинаталдыг төп организастаттынган. 2004 чылда РФ-тиң Кадык камгалал яамызының айтыышкыны езугаар 40 неонатологтуг оруннарны база ажыткан. Бо хүнде Перинаталдыг төп 12 кезектерлиг. 2003 чылдан бээр кол эмчизи — РФ-тиң алдарлыг эмчизи Галина Монгушовна Маады.

2001 чылдан эгелеп, Тыва Республиканың акушер-гинекологтары РФ-тиң Кадык камгалал яамызының сүмелээни-биле херээжен кижи божуп турда, өөнүң ишти чанынга туруп болур, божаан соонда чаш төлү авазы-биле кады турар, уругну үгле эмиг-биле эмзирер принциптер-биле ажылдап эгелээн.

Чаштарның эрте өлүп хораарын чавызадыры-биле Перинаталдыг төпке 2003 чылда чаа төрүттүнген уругларның реанимация салбырын ажытканы кончуг эки болган. Аңаа ажылдаар 4 реаниматолог эмчилерни Красноярскиниң медицина академиязынга белеткээн. Ол салбырны аныяк эмчи Темир Темирович Артас удуртуп турар. Бо салбырның эмчилериниң билиг-мергежили дыка бедик, оларның ачы-дузазын республикада чеже чаштар көрбээн дээр база олар чеже ада-иелерге өөрүшкүнү сөңневээн дээр.

Бистиң республикада акушер-гинекология албанының ажыл-чорудулгазын экижидери-биле амгы үениң чаа-чаа технологияларын ажыглап турарындан, албанның ажылы көскүзү-биле экижээн. 2003 чылда хондур болгаш ырак черлерже үнүп ажылдаар, акушер-гинеколог, анестезиолог-реаниматолог, трансфузиолог болгаш неонатолог-реаниматолог эмчилер бригадазындан тургустунган төп ажыттынган. Шак мындыг чаа технологияның ачызында республикада ие кижиниң өлүп хораар чоруу эвээжээн. Кожуннарда ажылдап турар акушер-гинекологтар байдалы берге иштиг херээженнер, чаа төрүттүнген чаш уруглар, херээжен аарыглардан аараан улус дугайында дамчыдып, үнүүшкүн бригадазының дузазын дилээр телефон-факсомильдиг харылзааны база тургускан. Кожуун бүрүзүнге диспетчер шагы болгаш медээ бээр хүнну айыткан.

Бодунуң 70 чыл болган юбилейинде акушер-гинекология албаны муниципалдыг божуурунга дузалажыр албан черлерлиг болгаш тускайжыткан медицинаның Перинаталдыг төптүг албан чери апарганы өөрүнчүг. Бо хүннерде республикада 96 акушер-гинеколог эмчилер болгаш 267 акушеркалар ажылдап турар. Акушер-гинекологтарның профессионал деңнели чылдан чылче өзүп турар, оларның 70 хуузу аттестация эрткен, 30 хуузу дээди категорияның эмчилери.

Эртем-практиктиг конференцияга Перинаталдыг төптүң кол эмчизи, РФ-тиң алдарлыг эмчизи Г.М.Маады Перинаталдыг төптүң ажылы-биле, республикада ие-чаш камгалалының талазы-биле байдалды таныштырды.

Россияның Кадык камгалал яамызының кол специализи, Россияның медицина эртемнериниң академиязының акушерство, гинекология болгаш перинатология талазы-биле эртем төвүнүң улуг эртем ажылдакчызы Л. П.Королева «Ие байдалының айыыл чок чоруунуң концепциязы» деп дыңнадыгны кылган. Иркутскиде Эмчилерниң билиин бедидер институтуң акушерство, гинекология кафедразының эргелекчизи, медицина эртемнериниң доктору, профессор С.И. Кулинич, ол-ла кафедраның профессору, доктор В.А. Крамарский, Красноярскиниң медицина академиязының акушерство болгаш гинекология кафедразының эргелекчизи, профессор, доктор В.Б. Цхай, ол-ла кафедраның доцентизи, доктор Н.П. Сумарокова, Красноярскиниң медицина академиязының педиатрия кафедразының доцентизи, медицина эртемнериниң кандидады, уругну үгле эмиг-биле эмзирериниң талазы-биле эксперт В.И. Фурцев, медицина эртемнериниң кандидады, Москваның РМАПОнуң неонатология кафедразының ассистентизи В.Ю. Шаламов олар база бо хүннерде акушерство-гинекология талазы-биле амыдыралда таваржып турар чидиг айтырыгларга хамаарыштыр санфактыларны, өөредиглиг чүүлдерни чугаалап тургаш, солун дыңнадыгларны кылган.

Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак конференцияның киржикчилеринге, чалаткан аалчыларга байыр чедирип үве чугаалааш, хөй чылдарда ажылынга ак сеткилдиг бараан болуп чоруур эмчилерге, сестраларга, хоочуннарга шаңналдарны тывыскан.

Өг-бүлеге күзенчиг аалчы — чаш уругларның чырыкче төрүттүнеринге буянныг дузазын чедирип, кадык ажы-төл төрүттүнзүн дээш херээжен улус ортузунга суртаал ажылын чорудуп, оларны эмнеп турар шупту эмчилерге, санитаркаларга байырлалы таварыштыр ие-чаш дээш улуг харыысалгалыг ажылынга чедиишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Алдынай САЯЯ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл, Таңды болгаш Өвүр кожуннарның девискээр соңгулда комиссияларының чамдык кежигүннериниң албан-хүлээлгезинден хосталганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга дыңнадыры болза, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында айыттынган кожуннарның төлээлекчилер органы, айыттынган кожуннарны албан-биле төлээлээр органнарынга, хөй-ниити катты-жыышкыннарынга, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдардан Өвүр (бадылаар эргелиг 1 кежигүн), Таңды (бадылаар эргелиг 3 кежигүн), Кызыл (бадылаар эргелиг 1 кежигүн) кожуннардан девискээр соңгулда комиссияларының составын немештир тургузар дугайында.

Саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден 20 хонук дургузунда дараазында адресче чорудуп болур.

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел: (39422), 1-10-09.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Брестен ээп чанып келген

Белорустуң Брест хоорайга «Ак суурга» («Белая вежа») деп делегей чергелиг театр фестивалынга Тыванын В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери чедиишкинниг киришкеш, ээп чанып келгеннер. Олар Россияның алдарлыг, Тыванын Улустуң артизи, кол режиссер Алексей Кара-оолдуң болгаш Тыванын Улустуң артизи Ширин-оол Хертектиң «Эгил, эжим, эгил» деп шиизин европейжи көрүкчүге бараалгаткан.

Бо фестиваль 2005 чылда он дугаар юбилейлиг чылында эрткен. Аңаа Польшадан, Литвадан, Эстониядан, Молдавиядан, Украинадан болгаш Россияның Тыва биле Абхазиядан коллективтер киришкен. Олар кымнарыл дээрге, театр фестивальдарынга киришкеш аңгы-аңгы үеде Гран-при шаңналдарын чаалап ап келген театрлар-дыр.

Фестивальдың түңнелинде тыва театр үш эң дээре дирткен театрларның санынче кирген. Көрүкчүлер «Эгил, эжим,эгил» деп шиниң элээн хөй эпизодтарын бут кырынга туруп кээп, изиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, үдеп турганы тыва кижи бүрүзүнге чоргааранчыг болбас аргажок.

Ноябрь айда бистиң артистеривис Белорустуң найысылалы Минск хоорайга В.Шекспирниң «Лир хаан» деп шиизи-биле аалдап чедер. А октябрь айда Улан-Удэге Э.Мижиттиң «Кым сен, Сүбедей Маадыр?» деп шиизи-биле Чиңгис-Хаанга тураскааткан шии мөөрейинге киржирлер.

Бистиң корр.

Операция «Дача-2005»

Дача сезону төнүп турар. Сад участоктарының ээлеринге өөрүшкүнү болгаш когаралды көргүзүп эгелээн. Садчылар ниитилелдеринде дача участоктарының өртке удур байдалы кончуг куду деңнелде турар.

Кызыл хоорайның девискээринде 14 садчылар ниитилелдериниң дачалары туруп турар, оларга чыл санында 30-40 өрттер болуп, ооң иштинде кижилер өлүп хорап турган. Бо чылын 24 өрттер болуп, 200 муң рубльдиң когаралын чедирген. Ол өрттерге ийи кижи өлген.

Өрттүң болуп турар чылдагааны биезги-ле хевээр, чурттакчыларның өрт чурумун хажыдып, от-биле оваарымча чок болганындан болгаш печка ажыглалын шын эвес кылып алганындан болуп турар. Бо чылдың сентябрь 12-де Яблоко кудумчузунуң №10 садчылар ниитилелиниң дачазынга өрт болганының түңнелинде дача бажыңының немелде тудуглары болгаш крышазы өрттенген, ниити чедирген когаралы 50 муң рубль. Өрттү өске кижилер кара өжегерээн өрттеткени билдинген.

Дыка хөй дача участоктарын кышкы үеде ажыглавайн турар, орта кайда-даа чурттаар чери чок кижилер чыглыр. Ээлери чогун ажыглап алгаш электри приборларын ажыглап, печканы одап турарлар. Боттарының кылып алганы электри приборларын ажыглап турары-биле четкиге кожуп каан электри удазыннары шыдашпайн баар. Чедир өжүртүнмээн оттан болгаш серемчилел чок октапкан таакпыдан өрт үнүп, хамаатыларның өнчү-хөреңгизинге улуг когаралды чедирип турар.

Кызыл хоорайның девискээринде дача участоктарынга өрт айыылын болдурбас сорулга-биле «Дача-2005» деп операцияны чоруткан. Садчылар эштежилгелериниң девискээринге Кызыл хоорайның күрүнениң өрт хайгаарал килдизиниң инспекторлары профилактика рейдилерин чорудуп эгелээн. Рейд үезинде тодараттынган хажыдыышкыннарны эдериниң талазы-биле бижимел дыңнадыышкыннарны дачаларның ээлеринге берип турар. Бир эвес ол хажыдыышкыннарны үезинде этпес болза, административтиг хемчег алыры көрдүнген. Ооң-биле чергелештир амыдырал хандырылгага өрттүң айыыл чок чоруунуң талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп турар. Боттарыңарның участоктарыңарны өрттен камгалаар талазы-биле хемчег албайн, силер боттарыңар биске дузалашпас болзуңарза, өрт камгалалының ажылдакчыларының үндүрүп турар ажылы күш чок болуп артып калыр.

Юрий УШАНИН.
Кызылдың күрүнениң өрт-хайгаарал албанының инспектору.

Даа кожуунның үндезилеттингениден бээр 240 чылынга уткуштур

КОЖУУНУВУС ТӨӨГҮЗҮ — ТЫВАНЫҢ БАЗА ТӨӨГҮЗҮ-ДҮР

Эрте-бурунгу Даа кожуунның үндезилеттингениден бээр 240 чылы (1765-2005 ч.ч.) бо чылдың сентябрь 23-24 хүннеринде тос оруктун белдири, төөгүлүг, чараш Чадаана хоорайга болур. Бо улуг, политиктиг байырлалды эрттирер болгаш белеткээр дугайында Тыва Республиканың Чазаа 2005 чылдың апрель 21-де 749 дугаарлыг доктаалды хүлээп алган болгаш организастыг комитетти Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Валерьевич Кара-оолду баштадыр тургускан. Ол доктаалга үндезилээш, кожуун чагыргазының даргазы айтыышкын үндүрген. Ам кожуунда 17 кижи киржикчилиг комиссия 9 кезекке чарлып алган белеткел ажылын чорудуп турар. Республиканың организастыг комитединиң даалгасүмези-биле кожуун комиссиязы хөй ажылды кылып чорудуп турарын демдеглээр херек. Хоорайның арыг-силиг байдалы, орук-харылзааның септелгези дээш, хөй-ле ажылдар чоруттунган. Кожуунның бо төөгүлүг, политиктиг, онзагай байырлалынга кожуун чону кандыг белектер-биле ужуражыр деп турарыл? Бир-ле дугаарында, Чадаана хоорайның 4 дугаар школазының байырлыг ажыдыышкыны сентябрь 23-те 10 шакта болур. Оон улаштыр хоочуннарның бажың-интернадының, "Жарки" садыг-аалчылар бажыңының комплекизи, "Найырал" садыы болгаш "Өг" бүдүрүлгезиниң ажыдыышкыннары болур.

Кожуунның 240 чылының байырлалы шуут-ла келген, ынчангаш Чадаана хоорайның чурттакчылары, өскелерге үлегерлиг хоорайывысты, оон кудумчуларының, албан организацияларының, бажың-балгаттар чанын көрүштүг болдураалыңар! Байырлал хүннеринде аргалыг-ла болза, тыва национал идик-хевивисти кедип, культуравысты, чаңчылдарывысты өскелерге бараалгадыылыңар, чонум! Бо байырлал дээрге, чүгле бистиң кожуунның байырлалы эвес, бүгү Тываның байырлалы, кожуунның алыс төөгүзү-биле тудуш, сырый холбаалыг болдур ийин.

Кожуун төөгүзүнге хамаарыштыр каш сөстен бижип, чамдык чижектерни киирерин оралдажып көрейн. Эрте-бурун шагда Даа кожуун база амбын-ноян чагыргазынга турган чүве-дир. Ынчаарга ам, Тываны 1763 чылдан 1921 чылга чедир таптыг-ла 158 чылдар дургузунда 13 амбын-нояннар чагырып келгенин эртемденнер бижип турар. Ол 13 амбын-нояннарның баштайгы үжү моол кижилер, оон артканнары шупту тывалар.

1765 чылда Хемчиктиң 10 сумуларлыг Даа кожууну база-ла амбын-ноянга чагыртып турган. Ынчан Даа кожуунга амгы Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожууннарның девискээрлери кирип турган. Сумулары: Ак-Монгуш, Улуг-Монгуш, Ондарлар, Хомушкулар, Иргиттер, Кедээ Ооржактар, Иштии Ооржактар, Кара-Монгуш, Улуг-Ховалыглар, Биче-Ховалыглар база Саялар...

Төөгүнүң дугую чаңгыс черге турар эвес, 1913 чылда Хемчик кожууннарның нояннары чоннуң күзел-соруунуң аайы-биле боттарының туружун өскерткеш, Тываны орус күрүнеге каттыштырарын шиитпирлээннер. Хемчиктиң Даа кожуунунуң нояны Буян-Бадыргы Тываны Россия империязының хайгааралынга киирип алырын кожуунның мурнундан Николай II хаанга дилег-бижик киирген. Тываның үндезилекчи хуралы ТАР-ның 7 кожуунун тодараткан: оон иштинден 1929 чылда күзүн Бээзи кожуунның девискээрин — Барыын-Хемчик, а Даа кожуунну – Чөөн-Хемчик кылдыр адаарын доктааткан. Чөөн-Хемчик кожуун деп атты бистиң кожуун ам 76 чыл дургузунда эдилеп, хөгжүп орары бо. Амбын-нояннар Тыванын 48 сумулуг, 720 арбаннарлыг, 9 кожууннарын чагырып келгеннердир.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының чайынналган чырык херели Саян сыннарын ажып келгеш, Таңды-Ууланың эдээнче чоорту чаттылгаш, тываларның төөгүзүнге, салым-чолунга үндезин эргилдени шаңнаан. 240 чылдар бурунгаар амгы Чадаана хоорайның тургустунганындан бээр 130 чылын 2004 чылдың күзүнүнде байырладывыс. Чадааннаның Алдыы-Хүрээзин ол байырлал таварыштыр ажытты. Кожуунда "Буян-Бадыргы" аттыг музей, хоорайның аныяктарының клуву, спорт школа, кожуунның Культура бажыңы, ургларның музыка школазы, идик септээр, чурук тырттырар черлер, эмнелге албан черлери, школалар, садыг четкилери болгаш, өске-даа социал база культура черлери ажылдап турар. Амгы үеде чүгле Чадаана хоорайда 9 муң ажыг чурттакчы чон чурттап турар, 1765 чылда Даа кожуунга 1813 чурттакчы чон чурттап турган-дыр, ам кожуунның чурттакчы чону 20 муң ажыг кижи, ол дээрге сайзырал-дыр!

Тыванын, ооң иштинде Чөөн-Хемчик (Даа) кожуунның тускай догуннаарынга ханы угаанныг, бурунгаар көрүштүг чоннуң оглу Монгуш Буян-Бадыргының киирген үлүүн чүүн-биле-даа деннээри болдунмас. Хемчиктиң Даа кожуунунуң нояны Хайдып Үгер-Даа Улаастайның Чанчын сайытка 60 муң лаң мөңгүнну хээлиге бергеш, бодунуң кожуунун амбын-ноянга чагыртпас кылып алган турган, а 1908 чылда ол 17 муң лаң мөңгүнну бергеш, кожуунның хамаарышпас чоруун чедип алганын төөгү материалдары херечилеп турар. Ооң соонда, Даа кожуунның келир үедеги салым-чолун шиитпирлээринге, Монгуш Буян-Бадыргы балалбас узун орукту ажыткан. Буян-Бадыргы дээрге, "Хүн-ноян" (ындыг атты аңаа 1920 чылда генерал Чанчын тывыскан дээр чүве). 1873 чылда Чадаана, Хөндергей хемнерниң белдирлеринге Хемчик Урянхайларының төвү турган Даа кожуунның ноянның Өргээзи, 5 кыдат бүүзелер (садыглар), 1910 чылда Чадаана, Хөндергей аксында шыкка, Белдирниң кыдыында Алаакка Моолдуң Улаастай карабажыңының хевирин өттүнүп, чоон чудуктар-биле кара-бажыңны туткаш, аңаа Манчы-Хаанның "Тос эрээзин" ажыглап, улусту бажыңнап, хилинчектеп турган. 1931 чылда Алдыы-Хүрээниң бажыңын бузуп көжүргеш, кожуун комитединиң албан черин кылган.

1930 чылдың апрельде Чадаанага доктаамал ажылдаар почта албан чери тургустунган. 1934 чылда Чадааннаның көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязы тургустунган болгаш малчер ажылын эртемге үндезилеп хөгжүдеринге улуг бурунгаарлаашкынны берген. 1932 чылда Тыва банк Чадаанага бижик салбырын ажыткан, ол ам 73 чыл бооп турар-дыр. Ол чорук көдээ ажыл-агыйны акшаландырарынга бурунгаар базымны кылганы чугаажок. 1930 чылда Чадаанага эге школаны интернады-биле кады туткан. 1928-1933 чылдарда Чадаанага 50 оруннуг кижи эмнелгезин ажыткан. 1945 чылда бистиң кожуунның төвүнге "Ленинчи орук" солун тыва дылга үнүп эгелээн турган.

Тывага Улусчу революцияның тиилээнинден бээр ам 84 чыл эртип турары бо. Оон эгелээш-ле, бүгү Тывада-биле бир дөмей Чөөн-Хемчик кожуунның девискээринге үндезин чаартылгалар чедип алдынган. Амгы үеде бистиң кожуунда 17 школаларда 4820 ажыг өөреникчилерни 877 башкылар өөредип турар, башкыларның 412-зи дээди эртемниглер, оон аңгыда спорт школаның 32 башкыларының 6-зы дээди эртемниг. Кожуунда 33 эмчилер дээди эртемниг, ортумак тускай эртемниг кижи эмчилери хоорайда, чурттакчылыг көдээ черлерде дыка хөй. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин кадык камгалалынче, эң ылаңгыяда кижи эмчилериниң материалдыг сонуургалын, тодаргайлаарга, эмчилерниң акша-шалыңын улгаттырар дугайында сагыш салып чугаалааны өөрүнчүг херек-тир! Ол 2006 чылдан эгелеп амыдыралга боттанып ужурлуг. Бистиң кожуунда ниитизи-биле 5129 пенсионерлер бар, оларга бир айда-ла 10 миллион 793 акшаны күрүне саадатпайн төлеп турар. Харын-даа пенсияны үе-үелеп өстүрүп төлеп турар. Аңаа четтирдивис дээрден өске, чүү чугаалаар боор.

Чөөн-Хемчик (Даа) кожуун Тывада, Россияда, оон туржук делегейде ады-сураа билдингир алдарлыг кижилерниң чурту чер. Тыва цирк бөлүүнүң удуртукчузу Владимир Базыр-оолович Оскал-оол, Россияның Онза байдалдар яамызының сайыды, Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгу, делегейниң дириг эртинези, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсаң Бораевич, юридиктиг эртемнерниң доктору Ондар Николай Алдын-оолович, баштайгы даг инженери Монгуш Дадар-оол Саңгыр-оолович, философия эртемнериниң кандидаттары, Тыванын эртемнер эвилелиниң даргазы Наталья Дөжүлдеевна Ондар, сураглыг сыгытчы-хөөмейжилер Кара-Сал Ак-оол, Сат Манчакай, Максим Дакпай, Ондар Коңгар-оол, артистер Клара Чамыяңовна Куулар, Анзат Куулар, Александр Сүлдемович Тавакай, Станислав Ириль, атсураа бүгү черде тарай берген чоннуң мөгелери Көк-оол Ондар, Чамыян Куулар, Маадыр Кавaевич Монгуш, Алексей Хомушку дээш, кымнарны чок дээр.

Чөөн-Хемчик кожуунның бирги удуртукчуларынга ажылдап чораан төлептиг кадрларны борта демдеглевейн барып болбас. Константин Канчыырович Дилгижек, Сергей Хочекович Красный, Дөжүлдей Бүрзүнеевич Ондар, Анатолий Дүнчүнович Аржаалай, Валерий Степанович Борисов, Федор Григорьевич Баранов, Шулуу Даваевич Куулар, Дамдын Базыевич Кара-Сал, Доктугу Допур-оолович Монгуш, Николай Сүрүнович Войду, Иван Максимович Сувандии, Чылбаа Хелеевич Ооржак, Борис Баранович Чюдюк, Василий Дүдүкпенович Монгуш, Макар Бавукович Донгак, Серен-Доржу Дамдынович Ондар, Дамдын Санчаевич Куулар, комсомол ажылдакчылары –Хожур-оол Эренчинович Монгуш, Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак, Зоя Лакпа, Март-оол Сырыкаевич Донгак. МЧАЭ-лерни, колхозтарны эге баштай көдээге организастап, көшкүн араттарны сууржуң амыдыралче киргеш, совхозтарны удуртуп, могаг чокка ажылдап каан хоочуннарны адавайн баары болдунмас. Чыргакыга Настык-Доржу Донгак Сүлдемович, Хорум-Даг Ондар Кызыл-оол Келдегеевич, Шемиге Александр Шаалы Допаевич, Хөндергейге Монгуш Кызыл-оол, Ойдупаа Оюн, Шемиге Куулар Валентин, Баян-Талага Монгуш Мирчиң Дарымалдаевич, Иймеге Ондар Дүдераа Лопсаңович дээш, оондаа өскелер-дир.

Көдээниң берге, аар ажылын кылып, дерин төп, холун хавартыр ажылдап чораан бөдүүн ишчилериниң ажылын үнелээрибиле черле чугула. Борта мен Чыраа-Бажы, Хорум-Даг, Чыргакыдан мооң мурнунда чылдарда шудургу ажылдап чораан каш хоочуннарны киирип көрейн. Саанчылар: Кара-Сал Таан, Хомушку Кувискаал, Ховалыг Севилбаа, хойжулар: Монгуш Чола, Донгак Седен, Сендажы Чечек, Куулар Сарбаа, Сарыглар Калдар-оол, Монгуш Очур-оол, трактористер: Күжүгет Эзир-оол, Монгуш Дакар-оол, тудугжулар: Куулар Кызыл, Ондар Бора, Донгак Дуран-оол дээш, өскелер-даа бар.

Бо чүүлүмну доозуп тура, Чөөн-Хемчик кожуунумнуң бүгү чонунга өөрүшкү-маннайны, ак орукту, аас-кежикти күзедим.

Төөгүлүг, улуг байырлалбиле, эргим чонум!

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Хорум-Дагның өгбелери

Мен 1942-43 өөредилге чылында школага өөренип эгелээн мен. Ынчан соок дээрге аттыг, кады кожа чыдар өглерниң аразы көзүлбес, туманнап турар үе чүве.

Ол үеде бүгү-ле ажылды фронтучу езу-биле кылып чорудуп турган. Тарааны, сигенни, школага оттулар ыяшты, школа-интернат тудар ыяшты аът, шарыга дажыглап турган. Ол ыяшты суму черинден тускай тургускан кижи хүлээп алырын көрген мен.

Суурнуң, арбаннарның херээжен чону база-ла фронтуга, Кызыл Шеригге чаңгыс салаалыг хол-хавы, чолдак тоннар, чылыг уктарны даарап, аргып берип турган. Ону арбан даргалары чагырга черинге дужаар, оон аът, шарыга чүдүрүп алгаш, кожуун черинге дужаап чедирер турган.

А школа өөреникчилери чайгы дыштанылгазында тараның дайзыннары болур өрге, күске-биле демисел чорудар дээш 100-100 кешти дужаар турган. Улуг өөреникчилер ада-иезинге сиген-тараа кезеринге, мал кадарарынга дузалажыр. Ол үеде Хорум-Дагның Коъш-Талга база Ак-Хаяның арт кырынга 2 өртээл турган. Аңаа бараан сөөрткен аът, шары чемгерер "күрүне сигени" белеткежип турган бис.

Ол-ла 1943 чылдың күзүнүнде Хорум-Дагдан 3 шериг эки турачы чоруур деп чугаа дыңналы берген. Оларның бирээзи — бистиң даайывыс Көстээ Монгуш шеригге станоктуг пулеметтуң башкарыкчызынга өөренгеш, боо адар талазыбиле эң-не часпас адыгжы турган. Ол хөй чүве чугаалавас, эң-не эрес дайынчы чораанын кады чораан эштери Оюу Ховалыг, Төгултур Монгуш, Серге-Байыр Куулар чугаалаар. Көстээ Монгуш Украинаның Ровнога, Деражно, Дубно дээш, өске-даа хоорайларны фашистерден хосташкан. Сурмичини хостаарынга киржип тургаш, оңгудан үңгеп бар чыдырда, ок ооң ужазының улуг эъдинден киргеш, оорганың чымчак чарын бажындан үне бергенин ол биске чугаалап, балыг черим бо деп көргүзүп олурганын сакты-дыр мен. Даайымның өршээлдиг балыглатканын бодап келгеш, кырган-авам, даайымның иези Комбу Монгуштуң дайын үезинде оглу фронтуга турда, номчуп чораан тариналарының база шуудуп чораан эрегелериниң ачызы деп бодап чоруур мен.

Көстээ Монгуш, Оюу Ховалыг, Төгултур Монгуш оларның ажы-төлү төрээн Тывазының янзы-бүрү булуннарында аас-кежиктиг ажылдап-чурттап чоруур. Көстээ Монгуш 1962 чылда Чыраа-Бажынга малчыннап тургаш, ол-ла балыының салдары-биле "кызыл дустаан". Оюу Ховалыг база Төгултур Монгуш ха-дуңмазындан 70 чылдарда чарлып чоруткан. Оларның херээ кезээ мөңгеде артар ужурлуг.

Делег-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

Хоочунга сөс

ТЫВАГА КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Аргамчы дег шөйлү берген назыным иштинде көдээ ажыл-агый шугумунга бежен ажыг чылдар дургузунда бараан бооп ажылдап келген үемде, Тывага көдээ ажыл-агыйның удуртулга албан черлери күрүне тургузуунуң аайы-биле кайы албан черинге хамаарылгалыг турганын, ооң ат-сывын, чамдык чедиишкиннерин сан-чурагайларга көргүзер болгаш чугаалаар бодадым.

Көдээ ажыл-агый удуртукчулары

1921 чылда Тываны амгы Кочетов суурга Таңды-Тыва Республика кылдыр чарлаан соонда көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдези чоорту шапкынчып, ядыы чонга бай-хөреңгитеннериң мал-маганын хавырып, үлеп берип турган үе болур. Ол үелерде тыва чон хуузунда ажыл-агыйлыг, сууржуң эвес тарамык чурттап чораан, ооң уламындан Тывага мал болгаш чер ажылы сайзыраңгай эвес турганын эртемден төөгүүлер тайылбырлап турар.

1932 чылдан эгелээш, 1939 чылга чедир көдээ ажыл-агыйны Тыва Арат Республиканың Иштики херектер яамызынга чагыртыр, ооң килдизи чергелиг кылдыр тургускан. Ынчангы иштики херектер сайыттары: Ойдуп Соян (1932-1933 ч.ч.), Бүлчүң Улуг-Түлүш (Степан) (1933-1935), Оюн Полат (1935-1936), Николай Товарищтай (1936-1939) олар көдээ ажыл-агыйны база харыылап турган.

1939 чылда көдээ ажыл-агый эргелеп-башкарар органны Иштики херектер яамызындан аңгылааш, ТАР чазааның чанында тускай килдис кылдыр тургускан.

Ол көдээ ажыл-агый килдизин Кызыл-оол Маады (1939-1941), Бак-Көк Сат (1941-1941), Сүрүң Саая (1942-1943) олар удуртуп турганнар.

1944 чылдан эгелээш, көдээ ажыл-агыйның удуртулгазын Тыва автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелели кылдыр эде адаан. Ол эргелелдиң начальниктеринге Монгуш Дадар-оол (1943-1944 база 1952-1954), Кенден Лопсаң (1944-1945), Николай Намай (1945-1948), Иван Цевменко (1948-1952 база 1956-1959), Виктор Щелематов (1954-1956) олар эргелелди начальниктеп чораанар.

1961 чылдың октябрь айдан эгелеп Тыва автономнуг область АССР апарганын барымдаалааш, областың көдээ ажыл-агый эргелелин Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы кылдыр эде тургускан. Бир дугаар көдээ ажыл-агый сайыды Виктор Александрович Соколов (1959-1965) чораан.

Николай Иванович Куценко (1965-1966), Монгуш Букулдурешович Достак-оол (1966-1967), Владимир Ефимович Серяков (1967-1970), Тунгар Тунгарович Лаас-оол (1970-1974) болгаш Иван Григорьевич Лавриненко (1974-1984) чылдарда сайыттап ажылдааннар.

1984 чылда Совет Эвилелиниң компартиязының база Министрлер Чөвүлелиниң үндүрген доктаалын барымдаалааш, республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы биле Көдээ ажыл-агый продуктуларын садар болгаш шынарын харыылаар күрүне инспекциязын каткаш, Тыва АССР-ниң Агрөүлетпүр комитедин тургускан. Ооң даргазынга Михаил Евгравович Абрамовту (1984-1988) томуйлаан.

1988 чылда Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы катап тургустунган, ооң сайыдынга Иван Максимович Сувандии (1988-1989) ажылдаан. Ооң соонда сайыттар: Вадим Орамбалович Оюн (1989-1993), Самойлов Хилик-оолович Монгуш (1993-1997), Степан Монгушович Достай (1997-2000), Лариса Сынаевна Монгуш (2000-2002) болгаш Николай Бугалдырович Алдачи (2002 чылдан эгелээш, 2005 чылга чедир сайыттаан).

1932 чылдан бээр 24 дарга көдээ ажыл-агыйны удуртуп башкарган, оларның иштинде 13 чиңгине сайыт бар.

Эргелелдер тургустунар мурнунда...

Мен Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, ынчангы турган областың көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги турган Иван Цевменконуң 1951 чылдың июнь айда үндүргени дужаалын езугаар Чаа-Хөл районнуң мал эмнелгезин эргелекчилеп ажылдап эгеледим. Көдээ ажыл-агый шугумунга МЧАЭ болгаш колхозка ажылдаанымны санаваска безин бежен ийи чыл ажылдааш, 72 харлыымда дыштанылгаже үнген мен.

Тыванын политиктиг болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң агымының аайы-биле республиканың кожууннарының көдээ ажыл-агыйларын башкарар органнар 1930 чылдан эгелээш аңгы-аңгы турган. 1952 чылга чедир районнарның МЧАЭ-лерин райзолар (районные земельные отделы) чагырып, башкарып турду, ооң соонда МЧАЭ-лер улгаттыр каттышкаш, колхозтар апарган соонда, оларны районнарның көдээ ажыл-агый инспекциялары чагырып эгелээн. Кажан колхозтар совхозтарже шилчээнде, ону районнарның көдээ ажыл-агый эргелелдери удуртуп эгелээн болгаш бо хүннерге чедир удуртуп турар-даа.

Республикага баштай үгле үш көдээ ажыл-агый эргелелдери турган. Чадаана хоорайга Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелели (даргазы А.К.Түрген-оол), Самагалдайга Тес-Хем районнуң көдээ ажыл-агый эргелели (даргазы С.С.Сонам) болгаш Кызыл хоорайга Кызылдың көдээ ажыл-агый эргелели (даргазы М.Б.Достак-оол) ажылдап турганын сактыр мен.

Республиканың колхоз-совхозтар тургузуунуң үезинде оларның экономиказын быжыглаар дээш Тыванын дыка хөй хоочун ажылдакчылары колхозтарны даргалап, көдээже үнүп, 30 муңчуларның киржикчилери болганнар.

Ооң бир киржикчизи — Александр Допааевич Шаалы болур.

Эрткен оруувустуң көргүзүглери

Мындыг көдүрлүүшкүннүг ажылдың түннелинде республиканың улус ажыл-агыйынга 1945 чылда үгле 7500 кижи ажылдап турган болза, 1980 чылда 117200, а 1990 чылда 123100 кижи хаара туттунган турган. Ооң иштинде көдээ ажыл-агыйга 1945 чылда 1100, 1980 чылда 28800, а 1990 чылда 29200 кижи ажылдап турганын билир мен.

Улус ажыл-агыйынга 1960 чылда 6778 дээди эртемниг болгаш 4340 тускай ортумак эртемниг специалистер ажылдап турган болза, 1998 чылда 32348 дээди эртемниг болгаш 20120 ортумак тускай эртемниглер ажылдап турганын сан-чурагайлар херечилеп турар.

Специалистерниң болгаш ажылчыннарның айда ап турган ортумак шалыңы 1945 чылда бир кижиге онааштыр 33 рубль турган болза, 1990 чылда 221 рубльге четкен.

Тыванын көдээ ажыл-агыйларынга 1921 чылда 14 муң га тараа тарыыр шөл турган болза, 1990 чылда 282 муң га чер чедир өскен.

Кур болгаш куруккан черлерни ажыглап, шиңгээдир дээш 1970 чылда тарылга шөлүн 349,3 муң гага, 1980 чылда 370,7 муң гага чедир өстүрген, ооң амгы херечизи — Кызыл кожуунуң "Тиилелге" ажыл-агыйы ол.

1921 чылдың чедир доостунмаан мал чизелээшкининиң санчурагайларын алгаш көөрге, ол үеде Тывага чижээ-биле 126 муң мыйыстыг бода мал, 621 муң баш шээр, 1,2 муң хаван турган. Ол чизелээшкин чылгының, тевениң болгаш ивиниң баш санын көргүспээни хомуданчыг.

1991 чылда республикага 205 муң баш мыйыстыг бода, 1 миллион 226,8 муң мыйыстыг шээр мал, 39,6 муң чылгы, 1,5 муң теве болгаш 8,1 муң иви турган. Ең хөй 14,5 муң баш иви 1981 чылда чизелеттинген.

Колхоз-совхозтарның тургустунуп келген үези 1945-1946 чылдардан бээр малдың ай санында отчет-учедун кылыр ажыл-агыйларда малдың тускай эртемниглери көвүдеп келгени-биле ажыл-агыйларның малдарының уксаажыдылга ажылы база хөгжүп эгелээн. Ооң уламындан мал ажылының кол продукцияларының бүдүрүлгези көвүдээн. Республиканың бүгү ажыл-агыйлары 1950 чылда эът бүдүрерин 12,6 муң тонна, а 1990 чылда 23,6 муң тонна чедирген.

1950 чылда сүттү 33 муң тонна, а 1990 чылда 73,4 муң тонна чедир бүдүрген. 1950 чылда дүктү 512 тонна, 1990 чылда 2328 тоннага чедир бүдүрген.

Мал продукцияларының бүдүрүлгезиниң көвүдеп турганы малдың уксаа – породазының кайы хире экижип турганын херечилеп турар.

1980-1990 чылдарда шээр малдың 89 хуузу, бода малдың 82 хуузу, чылгы малдың 73 хуузу уксаажый берген турган.

Техникумнуң чамдык доозукчулары

Көдээ ажыл-агыйны, колхоз-совхоз тургузуунга улуг үлүг- хуузун киирип чораан тускай эртемниглерниң кол нуруузу Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчулары бооп турар.

Техникум 1947 чылда ажыттынган. Баштайгы доозукчулары үш чыл, а ийиги доозукчулары дөрт чыл өөренгеш, доосканнар. Техникумнуң доозукчуларының аразындан он-он кижилер эртемденнер, совет-партия ажылдакчылары, колхоз даргалары, совхоз директорлары болган. Оларның аразында ТР-ниң алдарлыг ажылдакчылары база хөй.

Техникумнуң баштайгы доозукчузу Т.А.Стал-оол партияның райкомитединиң бирги секретарынга ажылдааш, сөөлүнде КГБ-ниң Тывада салбырының даргазының оралакчызынга, полковникке чедир ажылдаан. База бир баштайгы доозукчу, сөөлүнде Москванын ветеринария академиязының база доозукчузу болган Т.Т.Лаас-оол 1970-1974 чылдарда Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый сайыды чораан. Техникумнуң дыка хөй доозукчулары чурттуң он-он көдээ ажыл-агый академияларын болгаш институттарын дооскан.

Улус ажыл-агыйының өске адырларынга база чедиишкинниг ажылдап чорааннар бар, ооң чижээнге Куулар Даржааны киирип болур, ол милицияның полковниги болду. Ам Даржаа Куулар көдээ ажыл-агыйже катап эглип кээп, хөй санныг мал-маганны азырап орар малчын-арат. Ындыг чижектер хөй.

Хураган-оол ЧЫМБА,
ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы.

ХӨЙ СИГЕННИ КЕСКЕН

Бистиң редакцияга студент оол келген. Ол Новосибирскиниң Сибирь академиязынче өөренип бар чыдар Артыш Эрес-оолович Хертек болган.

Ол Бай-Тайга кожуунда Даштыг-Хөл деп черде мал-маган азырап турар ачазы Эрес-оол Байыр-оолович Хертектиң аалынга сиген кезип чайлаан. Чайны халас эрттирбээн, боду ышкаш малчыннар оолдары эш өөрү-биле бригада тургузуп алгаш, 72 харлыг хоочун малчын Чылып Хертекке удурткаш, аалдарының шуптузунга сиген кескеннер. Сөөлүнде түннеп көөрге, 190 тонна сигенни кескеш, ада-иелериниң кыштагларынга сөөртүп чедиргеннер болган. Артыштың ачазы сугга 40 тонна сигенни сарааттаанар. Ең эки ажылдаан өөрү Сылдыс Күжүгетти, Вадим Күжүгетти, Белек Хомушкуну оларны Артыш улуг өөрүп четтириишкин-биле адап орду. Бичии оолдардан тургустунган бригаданың кежигүннери үргүлчү бот-боттары аразында чаржып ажылдап турганнар. Сиген кезер кадыыр эки чидиг болур болза, кижиниң шаа безин төнмес, ажылдап туруксаазы кээрин ол чугаалап орду. Хостуг үезинде олар хүрежип, янзы-бүрү спортчу оюннар ойнап турганнар.

Сигенчи оолдар бригадазы. Ортузунда олурар 72 харлыг хоочун малчын Чылып Хертек.

Чайгы үеде чайлагга турарга магалыын Артыш карактарының оду чайнап хөөреп орду. Ада-иезиниң өө, төрээн чериниң: дагларның, ховуларның, хемнериң байдалы, ында оттап чоруур каш чүзүн мал ырады өөренип чоруур дээн студент оолга бир янзы көзүлген хире. Ооң карактарында төрээн черинге ынакшыл чайынналып турду. Ол ырак Новосибирск хоорайга өөренип тургаш, ол бүгүнү утпас боор. Ачазы Э.Б.Хертек Дөң-Чайлаг деп черге мал-маганын семиртип алган.

Борис ОНДАР.

ХООЧУННАР – МАЛ АЖЫЛЫНДА

Каш хонук бурунгаар Мөңгүн-Тайга кожуунга чедип, чоннуң чурттал газын сонуургадым.

Көдээниң хөөннери

Мөңгүн-Тайга черле ындыг: агаар-бойдузу кадыг-шириин, бирде чаъстап, бирде хадып, бирде хөлчок изип-даа кээр, янзы-бүрү чаңныг. Кожуунда "Малчын" КУБ-туң хоочун малчыннары Апрель Мидиреевна, Болат Чүлдүмович Доңгактарның аалынга чедип, оларның аяк шайын ижип, хөөрештим-даа. Хоочун малчыннар эрткен кыш берге-даа болза, хоюн хүр ажырганнар болду. Бо хүннерде олар моол кызыгаарындан ырак эвесте Нүүртү деп черде күзеглеп орарлар.

Өгнүң чугаакыр херээжен ээзи Апрель Мидиреевна Бай-Тайганың Сарыг-Хая чурттуг. Ол бичиизинден мал аразынга өскен болгаш мал ажылын дыка билир. Болат Чүлдүмович чүве ыыттавасдаа болза, ажылынга бердинген кижилерниң бирээзи. Олар бо чылын 100 хойдан 95 хураганны камгалап алганнар. Малчын өгбүленің уруглары база эки кижилер бооп ажылдап чоруур. Улуг оглу Экер-оол Болатович — Мөген-Бүренде чурттап турар. Улуг уруу —Шолбаана Болатовна "Кашпал" КУБ-туң директорунда ажылдап турар. Ону ажыл-агыйынга кончуг харыысалгалыг удуртукчу-дур дээрзин Мөңгүн-Тайганың кожуун чагыргазында ханада азып каан малчыннарның көргүзүглериннен билдим. Ортун оглу Өнер-оол – Мугур-Аксында спорт школада башкы. Бичии уруу Азияна — ада-иезиниң идегелдиг дузалакчызы.

Хоочун малчын өг-бүле Апрель Мидиреевна, Болат Чүлдүмович ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, дыка-ла эки улус болду. Ынчангаш хоочун малчыннарның малы моон-даа соңгаар көвүдедир өзүп, алботтары кадык чорзун деп йөрээп каайн.

Семен АРТЫНА.

Кызыл кожуун.

СЕДЕН ДАРГАНЫН ТӨӨГҮЗҮ

(Уланчызы. Эгези №105 «Шын» солунда).

Совхоз дээрге чүгле баштаар черден эвес, а салбырлар, бригадалар, тускай ажыл-албаннардан бүткен, чүс-чүс малчыннар, ажылчыннарның демин каткан улуг ажыл-агый дээрзи билдингир. Ол үеде кызымак ажылдап, ниитиниң херээнге хууда төлептиг үлүүн киирип, алдар-хүндү четкен кижилер он-он, оларның шуптузун адаары-даа берге. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары Санчат-оол Куулар, Кара-оол болгаш Кара-Кыс Ховалыглар база Дагба Доржу, Донгак Санчы, Бады-Суур Донгак, Алдын-Херел Санчы, Минчей-оол Түлүш, Седип Серен-оол, Кенен Кызыл-оол, Казакин Доржу болгаш өске-даа хөй совхоз ажылчыннары, тускай эртемниглер: өшкү, хой, инек, чылгы кадарчылары, саанчылар, сакманчылар, тудугжулар, чолаачылар, мал эмчилери, зоотехниктер, агрономнар, хову ажылчыннары дээш, кымнарны чок дээр. Оларның элээн хөйү Седен Сергей дарганың удуртулгазыбиле ажылдап, дуржулга четкеш, соонда барып, боттары шыырак ажылдакчылар, көдээ ажыл-агыйның удуртукчулары апарган болгай. Майынды Дангаа, Билчиир Натпитти борта чижек кылдыр киирип болур. Ол үеде парторгтаа турган Василий Бүрбү, көдээ совет даргазы Александр Бадыргы, ажылчын комитет даргазы Таан-оол Сандан олар база-ла директор-биле бир демниг, чаңгыс сорулгалыг ажылдап турганнар.

Чүгле ажыл-агый эвес, культура-массалыг хемчеглер, спорт-массалыг ажылдар база хөгжээн турган. "Торгалыг" колхоз-даа, совхоз-даа турда, аңаа кончуг шыырак спортчу команда туруп, область, республика спартакиадаларынга район командазындан аңгы, тускай команда бооп киржип, шаңналдыг черлерни безин ээлеп турганын хоочуннар сактыр боор. Ылаңгыя мөгелер, шой көдүрүкчүлери шыырак түңнелдерни чедип ап турду. Казакин Доржу, Куулар Шагдыр-оол, Куулар Даш-оол, Куулар Анай-оол, Донгак Владимир, Сембирии Көшкендей дээн ышкаш мөгелерниң ады республикага диңмиреп турган. Чиик атлетикага безин шыырак оолдар эңдерик болдур ийин. Волейбол, мячиктиг хоккей канчаар-даа аажок нептерээн турган чүве. Кыжын Торгалыг хемниң кылама дожунга дыштаныр хүнде барык бүгү суур хоккейлеп ойнаар, а чайгы үеде клуб баарында волейбол шөлчүгежинге он ажыг команда маргыжып ойнаар, адаан дээрге ат болган чүве болгай. Артист деп шолалыг, Тыванның улустуң хөөмейжизи, шүлүкчү, бот-тывынгыр композитор, ыраажы Санчы Кызыл-оол баштады Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраанның бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң салым-чаяанныг кежигүннери район, республика чергелиг көрүлделерге шаңналдыг черлерни ээлеп, совхозунуң адын сыкпайн келген. Суурга микрорайоннар аразында көрүлделер үезинде көөрге, Сергей Чыдыг-кысович база киржип, ниити ыр ырлаан улустуң шала кыдыында турарын чажымда чаңгыс эвес катап көрген мен. Ажыл-ишчи сорукту ыры-хөгжүм, күш-культура кыпсып, чурттал-гага дузалаар дээрзин угаанныг удуртукчу эки билип чорааны ол-дур.

Кижиниң амыдыралы чүгле ажыл-иштен тургустунмас-ла болгай. Өг-бүлези, кады чурттаан эжи, ажытөлү чокта, канчап бүдүнбүрүн чурттал-ганы туткан мен дээрил.

Ам кыдыраашче эглип кээли. "Улуг чер тургузукчузу болуп ажылдап турумда, райкүүскомнуң партия эге организациязының секретарынга база соңгуп каан. Черле хөй-ниити ажылдарын меңээ чүдүрүп-ле турган. Кандыг-даа ажылдан черле "чачам!" дивес турдум. Ынчап турумда, Дөнен Нина дээр уруг көстүп келген, дузааргаа аажок, ажылгыр-даа. 1953 чылда Кызылче өөренип чоруй барды. Оон Тожуга бир чыл ажылдааш, Хандагайтыга кээрге, өгленчип алдывыс. Өгленчип алгаш, бичии бажыңга чурттап орган бис. Мээң деткикчим, чөленгиижим, беш ажы-төлүмнүң авазы ол. Бүгү назынында башкылап, уруглар садынга ажылдап келди".

Улуг-Хемниң Арыскан чурттуг Нина Түлүшовна Дөнен, шынап-ла, Сергей Чыдыг-кысовичиниң шынчы эжи, дузалакчызы бооп келген. Дөртен ажыг чылда бичии уруглар кижизидип келген хоочун башкы Нина Түлүшовна амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайда чурттап олурар. Оон уйнуктары ам он бир санныг.

Найыралдыг өг-бүленің беш уруу: Светлана, Алевтина (бис, үежилери, Алла деп адап өзүп келгенивисти сактыр-дыр мен), Олег, Сылдыс, Саяна олар базала төлептиг, ажыл-ишчи мөзү-шынарлыг кижилер бооп, адазының оруун салгап чоруур. Светлана, Алла, Олег сугларны бичиимдене эки сактыр, соонда-даа эдержип чораан мен, кады өскен, чаңгыс школа дооскан болгаш ынчанмайн канчаар. Өг-бүленің улуг уруу Светлана Сергеевна Иркутск хоорайга улус ажылагыйының институдун дооскаш, "Жилсоцбанк" деп банкыга ажылдаан ояар банк системазындан черле үнмээн. Ук банк "Тывасоцбанк" деп аттыг турда, ооң чиңгине директорунга-даа ажылдап, бедик мергежилдиин, организакчы шынарлыын бүрүү-биле көргүскен. Хайлыг, кара сагыштыг аарыг-хайга алыскаш, кидин түлүк профессионал чечектелиишкининиң үезинде чырык черден чарылганы кончуг-ла харааданчыг, аарышкылыг болган. Алла Сергеевна Омскиниң политехниктиг институдун дооскаш, ном, солун парлаар талазы-биле шыырак специалист апарып, ол системага Чадааананың, Кызылдың типографияларынга, Тыванның ном үндүрер черинге ажылдап каапты. Олег Сергеевич Ленинградтың көдээ ажыл-агый институдун дооскаш, Шагаан-Арыгга күш-ажылчы оруун эгелээн. Ачазы ышкаш организакчы, ажыл-ишчи шынарларын көргүскеш, удуртур ажылдарга хөй чылдарда ажылдаан. Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазының база Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызынга, ТР-ниң Чазааның удуртур ажылдарынга (ийи-даа яамының оралакчы сайыды турду) үре-түңнелдиг ажылдап, ачазының дорт салгакчызы болганын көргүскен кижи. Ниитизибиле чугаалаар болза, Седен Сергейниң үре-салгалы ачазының адын баксыратпаан, ол база өөрүнчүү болгаш чоргааранчыг-дыр.

Сергей Чыдыг-кысовичиниң чурттап эрткен төөгүзүн кысказы-биле бодунуң бижимелдеринге даянып алгаш, бижип көргүзерге мындыг-дыр. "Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар" дижир болгай бис. Чонда эки чаагай сактыышкындан аңгыда, ооң дириг чорааш, алган шаңнал-макталдары база хөйну чугаалап, херечилеп кээр. Ол Күш-ажылдың Кызыл Тугу болгаш "Хүндүлелдиң Демдээ" орденнерниң база чеди медальдың эдилекчизи. Хөй санныг Хүндүлел бижиктер-биле, ооң иштинде, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле ийи катап шаңнаткан, Моолдуң Убса-Нур аймааның Саглы сумузунуң Хүндүлел бижиктери база бар. Ол ам бистиң аравыста чок-даа болза, ооң ажыл-амыдыралы аныяк-өскенге төлептиг үлегер бооп шыдаар, ооң бүдүрген ажыл-херээ хилис барбаан.

Николай КУУЛАР,
журналист.

Эр шынарының ному

Чоокта чаа республикада билдингир чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның «Чудуруктуң чажыды» деп ному чырыкче үнүп келген.

Бот дугайты ук чаа ном амгы бичии өзүп орар салгалды спортче хаара тударынга, бедик турасоруктуг, күзелин чедип алырынга шыдамык болур кылдыр кижизидеринге улуг рольду ойнаар дээрзинге бичии-даа чигзинместир мен. Чүге дээрге, ук номда спорттуң чаа хевири кикбоксингиге баштайгы тыва делегей чемпионнары Аяс Соянның, Мерген Монгуштуң, Родион Хертектиң болгаш өскелериң-даа улуг спортче оруун автор тодаргай чижектер-биле көргүзүп, уранчечени-биле чуруп көргүскен. Баштайгы тыва делегей чемпионнарының амыдыралы-биле чергелештир автор бокс, кикбоксинг спорттарының тывылган төөгүзүн дыка солун кылдыр тоожуп бижээн. Ол хамаанчок номчукчу бокска кайгамчык делегей чемпионнары Мухамет Али, Майк Тайсоннуң спортче баштайгы оруктары-биле таныжар. Ылаңгыя Майк Тайсон Американың төвү Нью-Йорк хоорайның кыдыында хензиг казанакка аргажок ядыы өг-бүлеге төрүттүнген. Дурт-сыны ырбыска бичии оолду школага базынмас, эттевес-ле кижи чок турган. Бокс-биле хандыкшышкаш, хензиг ырбыска Майкл сөөлүнде барып, тулган делегей чемпиону, бөмбүрзектиң эң дошкун боксеру Майк Тайсон апаар.

Кикбоксингиге баштайгы тыва делегей чемпионнары болган бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың салым-чолунда база солун чүүлдер хөй. Аяс Соян 1986 чылда Новосибирск хоорайга профтехучилищеге өөрени берген. Ол душ бооп бокс секциязынга чедип келген. Сөөккүр-даа болза, деңзизи чиик, холдары узун, бокстажырынга тааржыр, сыгыр карактыг азиат оолду тренер Николай Иванович Дергунов дораан эскерип каан. Ол бокс секциязынче чалааргa, Аяс хүрежир кижи мен дээш, баштай ынаваан. Ынчалзадаа дуржулгалыг тренер ону аайынга киирип апкан. Николай Ивановичиниң удуртулгазы-биле Аяс бокс спортунуң эге базымнарын шиңгээдип эгелээн. «Бокс» дээрге англи дылда шанчар дээн сөс болган. Чудурук-биле шанчары: ийи хол-биле дорт шанчары, кыдыындан шанчарын «хук», адаандан шанчарын «апперкот», башче оң, солагай хол-биле шанчарын «джеб» деп адаар, кырындан кезе шанчары дээш, бо бүгүнү кара дерни төп тургаш өөренир берге эртем болган. Боксернуң рингиге кол-ла сорулгазы: удурланыкчызынга хөй катап чудуруун үстүрери болгаш ону харлыктыр шанчары чүве болганда, кижиниң мага-бодунда эң ондактыг черлерни билири албан боор. Аяс баштайгы маргылдаага аштырып, боксту кааптар деп турда, тренери Николай Иванович ону баш удур эскерип, элээн ажыктыг сүмелерни берген. Ооң түңнелинде Аяс спортун кагбаан. Хоочун тренер часпаан. Аяс маргылдааларга бир тиилелгеден бирээзинге чедип, дуржулгазы улгадып, дөрт ай эрткенде 57 кг деңзиге элээдилер аразынга Новосибирск облазының чемпиону болган.

Оон улаштыр эвилел чергелиг бүгү маргылдааларга киржири үзүлбестээн. Хөй черлериң чемпионаттарынга, турнирлеринге Аяс киришкилээн болгаш шаңналдыг черлерни доктаамал ап, 17 харлыында бокска спорт мастеринге кандидат атты күүседипкен. Ынчан тренери Николай Ивановичиниң карактарының чажы төктүп турган. Буянныг тренериниң ажылы халас барбазын дээш улам кызар сорулганы Аяс мурнунга салган.

Ол-ла хевээр бокска доктаамал шыңгыы белеткенип, удурланыкчыларының бичии-ле кылган чазыгларын карак чивеш аразында ажыглап, хензиг када-ла ринг чыттыр нокауттаптар, достурар арга чок чудуруктуг боксер болу берген. Ол Россияның янзы-бүрү булуңнарынга хөй катап чемпионнаан. Сыгыр карактарлыг азиат оолдуң чудуруктарын дозуп шыдаптар удурланыкчылар чогунга көрүкчүлер безин кайгап турган.

Оон чаа тывылган спорт кикбоксингиге күжүн шенээн. Аңаа чүгле холдар эвес буттар база ажылдаар болганы аныяк чемпионга дыка таарышкан. Спорттуң бо хевиринге база ажыг дерин төп, Россия чергелиг маргылдааларга «нокауттай шанчар тыва оол» кылдыр алдаржый берген. Карак кызыл төккен дер халас барбаан. **1996 чылдың октябрь 13-те Кореяның төвү Сеул хоорайга Аяс Дайынчыевич Соян кикбоксингиге бирги тыва делегей чемпиону болган.** Бо чорук республиканың төөгүзүнге алдын үжүктер-биле бижиттинер.

Дараазында кикбоксингиге делегей чемпиону Родион Хертектиң улуг спортче оруу Майк Тайсоннуу-биле дөмейлешкек. Ооң бичиизинде дурт-сыны ырбыска, хүреш үезинде өөрүнүң шуптузунга октадыр турган. Көк-Тей школазынга кады өөренип турганы элээн хөй өөрү-биле Кызыл хоорайга бокс сексиязынче кирип алган. Ынчалза-даа ооң өөрү удавайн боксту каапкан. Ырбыска Родион кызымаа-биле секциязын каңбаан. **Кызымак чорук-биле кандыг-даа улуг чедиишкинни чедип ап болур чүве-дир деп Роман көргүзүп, ооң «глухая защита» дээр камгалалын кандыг-даа шыырак боксер эрттир шанчып шыдавастап, Хорватияның төвү Загреб хоорайга кикбоксинг маргылдаазынга делегей чемпиону апарган.** Ону дыңнааш, Родион-биле кады бокс секциязы чоруп тургаш, ара каапкан оолдарның чаңгыс эвези: «Ах, боксту кагбазым кай!» – дээш, бажын шаштынганы чугаажок.

Ооң дараазында Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан чурттуг Мерген Монгуш кикбоксингиге Россияның 6 дакпыр, делегейниң 2 дакпыр чемпиону болган. Бокс спортунга Пар деп шолалыг Россияның 2 дакпыр чемпиону, Европа, делегей чемпионаттарының хүлер медалының эдилекчизи, делегей чергелиг спорт мастери Саян Санчатты, Россия база делегей чемпиону Эрес Сарыгларны, Россияның 2 дакпыр чемпиону, аныяктар аразында делегей чемпиону Эртине Куулардың, Россияның 3 дакпыр чемпиону, аныяктар аразында делегейниң 3 дакпыр делегей чемпиону Багыр Монгушту черле канчап магадавас боор. Шак ындыг оолдарны өөредип, кижизидип каан тренерлер: орус Н.И. Дергуновка, хакас Афанасий Чучуновка, тыва тренерлер Борис Доңгакка, Илья Шивит-Хуракка, Семен Монгушка черге чедир мөгейип, өөрүп четтирер ужурлуг бис. Бичии көдээ оолдарны делегей чемпионнары чедир өөредири амыр эвес.

Ынчангаш езулуг эр шынарның илереттинер чери – спорт чүве-дир деп «Чудуруктуң чажыды» деп номда делегей чемпионнарының арга-дуржулгазы херечилеп турар-дыр. Тыва эр кижилериң хөй кезииниң сыны узун эвес, ал-боттары чиңге болгай. Ындыг кижилерни өскелерге аштырбас, күштүг, кайгамчык шыдамык болдуруптар хуулгаазын чүүл – спорттур. Ынчангаш өзүп орар ажы-төл, аныяктар спортчу секцияларже далажыңар.

Борис ОНДАР.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ТЫВА КАДЕТТЕР ШКОЛАЗЫНДА

Ниити билиг школазының өөредилге программазынга немештир тургускан шиитпир езугаар шериг херээниң эге билиглерин болгаш мергежилдерин оолдарга республиканың кадеттер школа-интернадында өөредип, оларны шеригжиткен байдалга кижизидип турар. Кадеттер школа-интернадының өөредилге болгаш кижизидилге ажылының угланыышкынны — шериг, иштики херектер база онза байдалдар талазы-биле Россияның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче киреринге, чепсектиг күштерге шериг албанын эрттиреринге оолдарны белеткээри. Ынчангаш кадеттерниң мага-бот, күш-шыдал быжыгыышкынынче база улуг кичээнгейни салып турар.

Сентябрь айның дургузунда школа-интернат спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны эрттирген. Кадеттерниң классар аразынга чиик атлетика, волейбол, баскетбол маргылдааларынга ийи болгаш бир чыл өөренип каапкан 11 биле 10 "а" классар тиилекчи болган. 100, 60, 30 метрниң дистанцияларлыг чарышка 11-ги класстың кадеттери Владимир Оюн, Дмитрий Оюн, Айдың Сарыглар кымга-даа мурнатпайн халып келгеннер. Оларның эки көргүзүглери школа-интернатта спорт ажылының деннели багай эвес дээрзин бадыткап турар.

Янзы-бүрү белеткелди негээр маргылдааларга киришкеш, школа-интернатка бо чылын чаа өөренип эгелээн кадеттер боттарынга бүзүрелдиг болуп, эки түннелдерни көргүзүп эгелей бергени өөрүнчүг. 16 килограмм аар шой көдүреринин маргылдаазынга 10 "б" класстың курсантызы 36 катап чаңгыс холдап көдүргеш, ийиги черни ээлээн.

Турисчи маргылдааларда шериг белеткелдеринге дөмей чүүлдер хөй. Ынчангаш кадеттер школа-интернадының турисчи следун база эрттирген. Черниң уг-шиин тыварынга, янзы-бүрү доңнар баглаарынга, суглуг кежиглер кежеринге, шаптараазынныг оруктар эртеринге ам дээрезинде курсантылар деп санадып турар оолдар кадеттерден дудак чок шалыпкынын көргүскеннер. Черниң уг-шиин тыварынга 10 "в" класстың курсантыларының "Беркут" командазы, чадаг туризм техниказының маргылдаазынга 9-ку класстың "Туристер" командазы шылгараан. Төрээн чурттувустуң агаар-бойдузунуң дугайында чуруктар конкурузунга 10 "в" класстың курсантызы Руслан Түлүштүң чураан чуруу эң чараш болгаш утказы темага аажок тааржыр болган.

Турисчи слеттуң маргылдааларынга команда аайы-биле бирги черни кадеттерниң 10 "а" класзының "Лидерлер" командазы, ийиги черни кадеттерниң 11-ги клазының "Бумер" командазы, а үшкү черни курсантыларның 9-ку клазының "Туристер" командазы алган. Тиилекчи командаларның кежигүннерин амданныг шаңналдар-биле шаңнап, шоколадтарны, торттарны тудускан база Тыва Республиканың кадеттер школа-интернадының хүндүлүг бижиктерин тывыскан.

Турисчи слет тыва хүреш-биле доозулган. 11-ги класстың кадеди Буян Хомушку хөй янзы аргаларны ажыглап, чараш хүрешкеш, шүглүп үнген. Ооң чаңгыскласс-чызы кадет Айдыс Аракчаа үжүүрлешкен.

Амгы үеде кадеттер школа-интернадының спортчулары чайгы сезоннуң хагдыныышкынынга тураскааткан маргылдааларга белеткенип турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ДЕМНИГ ӨГ-БҮЛЕЛЕР

Бүгү-россияның Эзлээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң "2005 –кадыкшыл болгаш спорттуң чылынга" тураскааткан республика спартакиадазынга Бай-Тайга кожуундан ийи өг-бүле командазы кээп киржип чордувус. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден Орлан, Айлана Хомушкулар он уруглары-биле, Бай-Тал сумузундан Артыш Байыстың өг-бүлези уруу Олча-биле киришкен. Ниитизи-биле ийи өг-бүленің 22 кежигүннери спартакиадага киришкени ол. Демниг чоруувустуң ачызында ниити сес команданың аразындан эки түннелдерни көргүскеш, ийиги черни чаалап алдывыс.

Хомушкуларның аныяк өг-бүлези беш оол, беш кыстыг. Оларын бедик сагылга-чурумнуг, спортка сонуургалдыг кижилер кылдыр ада-ие кижизидип турары өөрүнчүг.

Бай-Тайга кожуунга бо ханы ужур-уткалыг спартакиаданың ийиги ээлчээн сентябрь 1-де эрттирдивис. Аңаа киришкен беш команданың аразындан Хомушкуларның өг-бүлези тиилекчи болгаш, республика чергелиг спартакиадага киржир эргени чаалап алганы ол. Тыванын 5 чылы аттыг стадионга Хомушкуларның он ажы-төлү танцы-самын көргүзерге, көрүкчүлер адыш часкап, магадап турду.

Ырак-узак кожуундан ийи өг-бүлени Кызылче спартакиадага кииришкиреринге хөй чарыгдал үнери билдингир. Ынчалза-даа бистиң кожуунуң чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертек спортчу өг-бүлелерни деткип, оларга бүзүреп, акшатөгерик-биле дузалаанын онзалап айтыксаар-дыр мен.

Спартакиаданың киржикчилери өг-бүлелерге черле деткикчилер хөй болуп турары өөрүнчүг чорду. Оларны маңаа адап, өөрүп четтиргенивисти илередир ужуррлуг бис. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Юрий Шыдырааевич Салчак, Зоя Назытыевна Сат, Кызылдың 9 дугаар школазының башкылары тиилекчи өг-бүлелерге шаңналдарны, суй белектерни тывыскан.

Кандыг-даа ажылды хол-биле тудуп кылып турарга, ооң чедер-четпези илереп келир болгай. Мен бодум хуумда бо спартакиаданы 9 ай төнчүзүнде азы он ай эгезинде эрттирген болза деп бодаар чордум, чүге дизе күскү дүжүт ажаалдазының эң-не кидин түлүк үезинде мону эрттирерге, чамдык кожууннардан өг-бүлелер кээп шыдавайн барган хире-дир. Бир эвес эптиг үеде эрттирген болза, өг-бүлелерниң саны оон-даа хөй болур турган ийик.

Спортчу өг-бүлелер спартакиадазын организастап эрттирген ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелинге (В.М.Кара-Тоннуг), Элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелинге (Н.Б.Тыртык-Кара), Кызыл хоорай мэриязынга (Д.К.Донгак) өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

Тээли.

Фронтучу Валя эне

Фронтучу эне Валентина Николаевна Бухтуеваны эрги Чаа-Хөл суур турда-ла, школага ажылдап турган үемден эки билир мен. Ол Шагаан-Арыгның №1 школазынга секретарлавышаан, профэвилелдиң казначейи болуп ажылдап турган. Валентина Николаевна профэвилелдер дүшкүжеге, Улуг-Хем кожуунуң школаларының профэвилелдер казначейинге ажылдаан. Ынчан школа профэвилел-биле тудуш, шыңгыы харыысалгалыг ажылдап турган үе чүве. Ынчангаш казначейниң ажылы чай чок бачым турган.

Тиилелге хүнү чоокшулаарга, Валентина Николаевнаны районнуң улуг-биче организациялары, школалар ужуражылгаларже, хурал-суглааже чалап алыр турганын сактыр мен. Адачурттуң Улуг дайынының киржикчизи Валентина Николаевнаның өөнге бо удаа Тиилелге хүнүн уткуштур кире бээримге, эргижиреп калган альбом иштинде кадагалап чораан чуруктарын көрүп ора: "Эш-өөрүм кыстарның чараштарын, көрем. Хып дээн чалыы үевис фронтуга эрткен" деп, фронтучу эш-өөрүн сактып, чугаалап ор. Валентина Николаевна 80 харны ашса-даа, ам-даа омак-сергек. Уруу Олянның оглу, кызын өстүржүп, кижизидип чурттап олурар.

Очур ДАРЖАЙ.

Шагаан-Арыг хоорай.

ХЕМЧИК БАЖЫНДАН СПОРТЧУЛАР

Арыг-кылаң суглуг Хемчик хемниң эриинде кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг суур бар. Ооң ады — Бай-Тал. Ооң инек-даштарынга чаштынып ойнап, Хемчиктиң шапкын суунга эштип, шымнып, ооң эриин дургаар сайзанактап ойнап өзүп келдим. Төрээн черимниң судал-тыныжы мага-боттуң хан-дамырында сиңнип калган. Ол дугайында онзагай сактыышкыннар чүрээмни бүгү назыда чылдып чоруур.

Байыстарның өг-бүлези.

Бо удаада мен төрээн черимниң база бир төлептиг кижилери – спортчу Байыстарның өг-бүлези-биле номчукчуларны таныштырар бодап ор мен. Артыш Протоколович база Байлак Кызыл-ооловна Байыстар — чаала үжен хар үези аныяктар. 1997 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинин шии салбырын Артыш дооскан, а Байлак — Кызылдың башкы училищезин дооскан. Күш-ажылчы эге базымнарын аныяктарның бирээзи — Бай-Тал ортумак школазынга, өскези — Бай-Тал көдээ Культура бажыңынга эгелээн. Өг-бүле үш ажы-төлдүг. Оларынга немей ийи назы четпээн ургларны азырап, кижизидип чоруур.

Амгы үеде Артыш Протоколович Культура бажыңының директорунда, Байлак Кызыл-ооловна социал-педагог башкы болуп ажылдап турарлар. Байыстарның өг-бүлези — өскелерге үлегер-чижектиг, талантылыг, спортчу өг-бүле. Олар суурнуң хөй-ниити ажылдарынга, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглеринге идепкейлиг киржип чоруур. Байыстар — амыдыралдың кадык овур-хевири дээш бүгү күжүн, билиин өргүп, ону суртаалдап чоруур буянныг ада-ие.

Эрткен дыштанар хүннерде "Авам, ачам база мен – спортчу өг-бүле" деп спартакиадага Бай-Тайга кожунну төлээлеп киржип келгеннер. Судья коллегиязының база хөй санныг "аарыкчыларның" онзагай кичээнгейин хаара тудуп, шаңнал-макталга төлептиг болдулар.

Бо өг-бүле чүгле спортка эвес, а уран чүүлге база салым-чаяанныг. Ада-ие иелээ ырлажы бээрге, аянныг-ла! Чоокта чаа Кызылга "Ие Россия" политиктиг шимчээшкинниң партиязының тургузукчу хуралы болуп эрткен. Аңаа кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан төлээлер чыылган. Тургузукчу хуралдың концерттиг кезээнге Байыстарның өг-бүлези "Оглум сен бе? Кызым сен бе?", "Кызылым сен" деп ырларны ийи үнге тааланчыг ырлажып, чыылганнарның кичээнгейин алачайгаар хаара тудуп, магадатканнар.

Чонунга, чуртунга төлептиг үлегерин көргүзүп чоруур мындыг аныяк өг-бүлелер хөй-ле болзун деп йөрээп ор мен.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чаа ном

"КИЖИ ИЗИН" номчааш...

Сыкырбан Ырышович Монгуштуң "Кижи изи" деп бичежек номчугажы чырыкче үнүп келгенин чоокта билип каан мен. Эвээш тиражтыг номун эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге үлеп берген кижи болду, садыгга-даа саттынмаан боор ол. Меңээ база ону белекке берген кижи. Улуг сонуургал-биле номчудум.

Бодунуң ук салгалының төөгүзүн шинчилээр сорулганы автор салгаш, архив материалдары-биле хөй ажылдап, улуг назылыг кижилерниң чугаазын, солун төөгүлерин дыңнап, чыып, үр-ле ажылдааны илдең.

Ол бодунуң төөгүзүн коптарлап тургаш, өскен-төрээн чурту Баян-Таланың дугайында, ооң ажыл-ишчи кижилериниң дугайында, баян-талажыларның амыдырал-чурттал-газының дугайында болган болуушкуннарга үндезилеп, чедимчелиг кылдыр бижээн. Бодунуң төре-салгалын уктап, сайгарып, 18 вектен тура, бөгүнге чедир бодунуң төре-уксаазын 9 ада угунга чедир сайгарып келгени аажок улуг болгаш берге ажыл болганы чугаажок. Ол номдан Баян-Таланың ажыл-ишчи чонунуң эрткен чүс чылда амыдырал-чурттал-газын, аңаа турган "Октябрь 30 чылы" колхозтуң хөгжүлдезинин баштайгы үелерин номчукчу эки билип алыр.

"Бажы шыылаар Магайлап" деп эгеден 1951 чылда үстүкү черлерниң айтыышкыны-биле Москванын Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын чаа дооскан инженер-энергетик Виктор Михайловту колхоз даргаладып, ооң өөнүң ишти уругну кол агрономга томуйлаанын, оларга көшкүн амыдыралдыг чонну коллективтиг аргаже чаа-ла шилчидип турда, кандыг бергелер таваржып тургулаанын чижектерни тодаргай айтып тургаш көргүскен. Олар ынчан 22-23 харлыг аныяктар, чаңгыс-даа тыва сөс билбес, өгге-даа кирип чорбаан хоорай кижилеринге аайлажып, ажыл-ишче шымнығары берге турганы билдингир.

Тыва Республиканың мурнакчы малчыннарының бирээзи "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны" болгаш хөй орден-хавыяаларның эдилекчизи, авторнуң ачазы Ырыш Саспыковичиниң оглунга чугаалаан мындыг чугаазын киирип көрейн: "Чеден хар ашкыжеге кандыг даргаларны көрбедим дээр — ажылгырындаа, ырымныын-даа, авыяастыындаа, арагачызын-даа. Ынчалза-даа Магайлап ышкаш бажы шыылаар кижи чок чорду, оол".

Михайловту ажылындан халаары баян-талажыларга аажок улуг чидириг болганын, ынак даргазын салбас дээш канчаар тутчуп турганын номчукчу боду номчуп көргей аан, мен ону биживээйн, ол кижиге улуг аарышкыны арттырар чорду. Тывага революция соонда эмин эрттир революсчулааныдан болгулаан "Хемчиктиң самыыны" деп ат алган үймээн дугайында, 1930-50 чылдарда тергиидеп турган "контр" херектери, Хомду дайынының киржикчилериниң салымчолунуң дугайында солун чүүлдерле бо номда хөй.

Дагба ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

Милициянын тускай даалгалыг отряды

Ажылы айыылдыы-биле ылгалдыг

Тозан чылдарда чуртка чаартылгалар болган соонда улуг ССРЭ дүжүп, бот-догуннаан чаа республикалар тургустунган. Ооңбиле чергелештир криминалдыг кем-херек үүлгедиглери нептереп эгелээн. Аңаа удур ажылды чорудар сорулга-биле РФ-тиң Иштики херектер яамызы 1993 чылдың март 18-те Тывага ОМОН отрядын (милициянын тускай даалгалыг отрядын) тургузар дугайында 112 дугаарлыг дужаалды хүлээп алган. Ооң соонда баштайгы Тыва ОМОН-нуң командири Валерий Ооржакович Тарыма кыска үениң дургузунда отрядтың дайынчыларындан эгелээш, оларның боочепсээ, оран-савазынга чедир чыып белеткээн.

Оон эгелээш, бо хүннерге чедир чонувустуң амыр-дыжын камгалаары-биле чымыштыг берге ажыл-херээвисти күүседип турар бис.

ОМОН дайынчылары тускай даалгаларны күүседир хүлээлгелиг, оларның ажылы өске шагдаа килдистеринден нарын болгаш айыылдыы-биле ылгалдыг. Ажылывыска Төрээн Тывавыста чамдык аар кемниг херектерни илередири база хамааржып турар. Шак ынчалдыр, чүгле Кызыл хоорайның иштинге эвес, өске-даа кожууннарга боттуг дузаны удаа-дараа чедирип турар бис. Бо чылдың сөөлгү 8 айларында онза даалгалыг отряд 75 аар кем-херекти илередип тодараткан.

ОМОН-нуң командири, милициянын полковниги Мерген Даңзыевич Кара-Монгуш хөй чылдарның дургузунда отрядывысты дайынчы езу-биле билдилиг удуртуп, башкарып турар. ОМОН отряды берге байдалдар тургустунаргала аңаа бир дугаарында чедип, нарын байдалды чавырылдырар сорулгалыг ажылдаар ИХЯ-ның эң кол күжү болуп турар.

ТР-ниң ОМОН отрядының дайынчылары чүгле ажыл-херээн бедик деңнелге күүседири-биле кызыгаарланмайн, спортка хандыкшып, мага-бот болгаш корум-чурум талазы-биле бедик деңнелдиин көргүзүп, Ада-чуртка бараан болуп турарын онзалап демдеглевес аргажок. Спортчу амыдыралывысты тренеривис, эживис кикбоксингиге делегей болгаш Европа чемпиону Радион Хертек уштап-баштап, эш-өөрүнге спорттуң аңгы-аңгы хевирлерин өөредип, арга-дуржулгазын дамчыдып берип турар. Аравыстан дыка хөй оолдар ажыл-агыйының аайы-биле депшип үнгүлээн. Ажылывыста чаа тургустунуп кээп турар аныяк оолдарга хоочун дайынчыларывыс күш-шыдал болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле бодунуң билиин, дуржулгазын дүргени-биле дамчыдып берип, оларны өөредип ап турар.

Дайынчыларывыстың хөй кезии Чазактың улуг шаңналдарынга төлептиин көргүскен. «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп орденбиле С.Д. Лудуп, В.Б.Чамзы, А.И. Монгуш, А.Ш. Маадыр, А.Ч. Хойлаарак олар шаңнаткан. «Эрес-дидим чорук дээш» орденни М.Д. Кара-Монгушка, В.В. Бондаревка, А.Ш. Сотпага, А.С. Сатка, О.С. Саңзыааага, Л.М. Кууларга, М.Б-Х. Кууларга, В.М. Хунан-Карага болгаш маадырлыы-биле амы-тынындан чарылган старшинавыс М.С. Бора-Тараның өг-бүлезинге тывыскан.

«Хөй-ниитиниң ажылынга шылгарааны дээш» медальга К.С. Ондар, С.К. Тувак, А.А. Маады, А.Т. Зорин, М.Ч. Байкара, И.И. Килин дээш, шупту 42 дайынчы төлептиин көргүскен. «Дайынчы эп-сеткил каттыжыышкыны дээш» медальбиле 6 кижи шаңнаткан. Дайынчы эш-өөрүмге дараазында одуругларны тураскаадып бижидим:

Частыышкыннар, ыш-бус бүргээн кудумчулап,
Чаъс-суг, октар, бузундулар аразында
Авазындан чыда калбайн чаштып маңнаан
Азарганчыг чечен уруг көрүп кагдым.
Чассыг оглум Найырымга дөмейлепкеш,
Ада хөңнүм чайгаар саргып, хөлзей берди,
Автомадым хараалдап каан соок бажын
Адыштарым ханзырааже быжыг туттум.
Аңгылажып удур-дедир өлүржүр деп,
Адаларны кандыг халап ыдалааныл,
Ажы-төлдүң келир өйде өөрүшкүзүн
Аткан даңны ыш, өрт-биле дуглаваңар!

Сергей ТУВАК,
ОМОН отрядының улуг прапорщиги.

Солун намдар-төөгүлүг кижи

Өвүрнүң Саглы — Тыванын ырак-узак сумуларының бирээзи. Ооң онзагай бойдус-чурумалдыг делгемнерин эжелей чурттап, күш-ажылы-биле төрээн черин чаартып, каастап чоруур чонунуң аразында кандыг кижилерни чок дээр! Хоочуннар, аныяктар, чаштар, сайгарлыкчылар, малчыннар, башкылар, эмчилер...

Күш-ажылдың хоочуну, «Өвүр кожууннуң хүндүлүг хамаатызы» деп бедик аттың эдилекчизи – Херел Дакпаевич Анак база ында чурттап чоруур. Ооң эрткен амыдыралчы, ажыл-ишчи оруу – солун болгаш узун. Бичиизинден малмаган ортузунга, ооң соондан кылаштап өскен оол чээрби ийи харлап турда, 1941 чылдың июль айда дайын эгелээн дугайында коргунчуг медээ ыраккы Саглыга дыңналып келген. Ынчан хып дээн аныяк, идепкейжи, эрес-кашпагай оолду Саглының аныяктары аревэ үүрүнүң секретарынга соңгуп алган турган.

Херел Дакпаевич дайын чылдарында аныяктар, чон ортузунга тайылбыр-массалыг, организакчы ажылдарны кызымаккайы-биле чорудуп турган. Ол үеде Саглы сумузунга он сес хардан үжен хар чедир назылыг 64 аныяктар турган. Оларның 44-үн аныяк секретарь аревэ кежигүнүнге хаара тудуп шыдаан. Кожууннуң аревэ комитединиң, сумуда нам организациязының секретарының болгаш суму даргазының удуртулга-даалгазын езугаар Херел Анак баштаан аревэчилер эжелекчи, хоозурадыкчы дайынчаанын халавынга алыскан совет улуска, ооң маадырлыг Кызыл Шериинге белек чыыр, аныяктарны оран камгалалының херээнге белеткээр талазы-биле улуг ажылды кылып чоруткан. Эң ылаңгыя Биринней Ооржак, Серен Монгуш, Даңзы-Бады Ховалыг дээн ышкаш аревэ кежигүннериниң дүне-хүндүс дивейн аттыг-чадаг аалдар кезип, чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, совет чонга, Кызыл Шеригге дуза кылдыр чондан акша, аъш-чем, хой, хураган кежинден даараан чылыг хөректээш тоннар, чеңи чоктар, хол-хаптары, үнелиг кештер, малмаган чыырынга идепкейлиг киришкенин аревэ үүрүнүң секретары улуг сеткил ханыышкын-биле чугаалап олурар.

Херел Анак аныяктарын эвилелдеп алгаш 64 дилгини, 6 бөрүнү аглап тургаш өлүргеш, кештерин Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр чоруткан. Аревэ кежигүннери чүгле чондан дузаламчы чыырынга өйлешпейн, боттары база Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр 4 аът, 17 шээр малды, дыка хөй чылыг хол-хаптарын, чеңи чоктарны даарааш,

Хоочуннар аравыста

чоруткан. Ооң-биле чергелештир аныяктар ыяштан боолар, гранаталар дүрзүлерин, хаактарны чазап алгаш, оран камгалалының херээнге өөренип чоруп турган дээрзин, ол сактып чугаалаар.

1943 чылдан 1946 чылга чедир Херел Анак Саглы сумузунуң секретары бооп ажылдавышаан, аныяктар-биле ажылды удуртуп турган. 1946 чылдың чайынында дайын хоозуралынга таварышкан акы-дуңма совет чонга Саглының чонундан дузаламчы кылдыр чыгган 434 баш өшкүнү Көжээ баазазынга чедир сүржүп, хүлээдир харыысалга аревэ үүрүнүң секретары Херел Анакка онаашкан. «Өлүрүкчү, эжелекчи фашистерни чылча шапсын дээш маадырлыг Кызыл Шериивиске аныяк чораан чылдарымда үе-черге эш-өөрүм-биле деткимче көргүзерин оралдажып чораан улус-тур бис ийин» — деп, ол сактып чугаалаар.

Херел Дакпаевичиниң бүдүжү ындыг: анаа черле олурбас, бир-ле чүвени кылгантуткан, доюлдурган чоруур. 1951 чылда Өвүр кожууннуң Саглы девискээринге «Кызыл Тук» колхоз тургустунган. Х.Д. Анак ооң баштайгы 17 үндезилекчилериниң бирээзи болуп, колхозчу амыдыралын хову бригадиринден эгелээн. Ооң удурткан бригадазы Дүжерлик ховузунга тараа өстүргеш, чыл санында 150-200 барба чедир дүжүттү ап турган. Чайгы үеде хову бригадазының кежигүннери ниитиниң малынга чем белеткеп, хову бригадазының кежигүннери ниитиниң малынга чем белеткеп, Улуг-Алаак деп черге 3-4 чедир сарааттарны тургузуп турган.

Херел Дакпаевичиниң алызындан шевер, чазанырынга сонуургалдыг чоруун өөренип көргеш, колхоз баштаар чери ону ол үеде чонну сууржуң амыдыралче киирериниң чугула негелдези турган тудуг ажылынче шилчиткен. Ол 1954 чылдан эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже тудуг бригадирлеп, мастерлеп, чазаныкчылап, ол адырга 34 чыл иштинде үзүктел чок ажылдаан. Саглы суурнуң таваан салышкаш, школа, интернат, участок эмнелгези, уруглар сады, колхоз конторазы болгаш Хорумнуг-Ойга инек кажаазы дээн ышкаш улуг тудугларны тутчуп кылырынга дорт киришкен. Чазанылга мастерскаязынга ажылдап турган үезинде дыка хөй тудугларга эжиктер, рамалар дээн ышкаш херек чүүлдерни чазап кылып, ол мергежилинге он ажыг кижини өөреткен, аныяктарның хүндүлүг дагдыныкчызы. Ооң ынчангы өөреникчилериниң бирээзи ам бо хүнде Кызылдың бажың эт-херекселдери бүдүрүп үндүрүп турар фабриказында эптекчи-чазаныкчы болуп макталдыг ажылдап турар.

Херел Дакпаевич өөнүң ишти-биле беш оол, үш кысты төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидип өстүрген. Амгы үеде 86 харлыг тылдың ажылдакчызы болгаш күш-ажылдың хоочуну өскен-төрээн Саглызында оолдар, уругларының аразында омак-сергек чурттап чоруур. Ооң хөрээн «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга күш-ажылчы шылгарал дээш», «В.И. Лениниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл ою», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар, «Беш чылдың шалыпчызы» деп үш хөрек демдектери каастап чоруур. Хоочуннуң камныы-биле кадагалап, шыгжап чорууру Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлүг бижии баштадыр хөй шаңнал-макталдары ооң солун, узун төөгүлүг күш-ажылчы намдарының бедик үнелелдиг бадыткал-херечизи болуп турар.

Мындыг күш-ажыл дээнде могаг-шылаг билбес өгбелеривистен аныяк- өскен үлегер ап, оларны дөзеп салгаары күзенчиг.

Эрес-оол МОНГУШ.

Хандагайты.

Идепкейлии хевээр

Чедер курортунга дыштанып тургаш, дыка-ла солун кижилер-биле ужуражып чугаалашкан мен.

Оларның бирээзи – Бай-Тайга кожууннуң ыраккы Кара-Хөл чурттуг маадыр ие Сержиң Достаковна Күжүгет. Ол 78 харлыг, назыны ол хире узун хирезинде, угааны чарт хевээр, аажычаңының ээлдээн, чугаакырын кижи кайгаар. Төрээн чери Кара-Хөлдүң, ында кижилерниң дугайын чугаалай бээрге, сөстери дыка чечен мерген, кижи чайгаар-ла ынаар барыксай бээр. 10 ажы-төлдү бут кырынга тургузур азырап, төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен. Оларның аразында башкылар, эмчилер, чолаачылар, тудугжулар, артистер дээш, кымнарны чок дээр.

Сержиң Достаковна бичии чажында кончуг кежээ, ада-иезиниң чөлеңгиижи чораан болгаш школага-даа шоолуг өөренмээн. Чүгле үш класс дооскаш-ла, ада-иезинге дузалажып артып калган. Ол-ла хевээр ада-иезинге дузалажып чоруй, назы чеде бергеш, аңгы малчыннап эгелээш, 30 чыл иштинде ажылдаан. Сарлык, чылгы-даа малдаан, хой-даа кадарган. Малчыннап чораан чылдарында чыл сааңда үргүлчү бедик көргүзүглерни чедип ап, шаңнал-макталдарны четтирип келген. Эң бедик көргүзүглерлиг болганы дээш, Москвага улус ажылагыйының делгелгезинге-даа киржип, Шушенское суурже экскурсиялап-даа чораан. Оондаа өске шаңналдары: «Күш-ажылдың хоочуну», В.И. Лениниң 100 харлаанының юбилей медалы, оон-даа аңгы медальдары барын кырган сактып орду.

Сержиң Достаковнаның ырлаары тергиин болду. Дыштаныкчыларның концертинге ооң ырлаарын көрүкчүлер магадаан. Ол хамаанчок чогаадып алган шүлүүн база чугаалаан.

Чурттунуң политиктиг амыдыралындан чыдып калбайн, идепкейлиг киржип, суму, кожуун депутадынга удаа-дараа соңгудуп чораан. Дыка үр чылдарда СЭКП кежигүнү болуп, чон ортузунга суртаал ажылынга идепкейлиг киржип турган. Амгы-даа үеде Сержиң Достаковна «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Ам-даа амыдыралга идепкейлии хевээр. Назыны узун, сергелең, чиик угбавыс ам-даа үр чылдарда ажы-төлүнүң, хөй уйнуктарының аразынга чурттап, биске идепкейлиг, күш-ажылчы чоруктуг үлегерин көргүзүп чорзун деп күзеп каал.

Дагба ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай.

♦ Амыдыралдың кадык-чаагай овур-хевири

СПОРТЧУ, ХӨГЛҮГ ӨГ-БҮЛЕЛЕР

Совет Тыванын 5 чыл ою аттыг стадионга хөгжүм үнү куттулуп турган. «Авам, ачам база мен – спортчу өг-бүле» деп спартакиаданың эрттирикчилери, деткикчилери, киржикчилери болгаш ооң мөгейикчилери стадионга уурук-сууруктап чыглып кээп турган. Спартакиада эгелээр мурнунда ооң чамдык киржикчилериниң, №3 школаның, республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүң болгаш өскедаа албан организацияларның үндүрген хана солуннарын чыылганнар сонуургал-биле көрүп турган.

– Бо чылын Бүгү-россияның Элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң тургустунганындан бээр 20 чылы болуп турар, ол ышкаш Россияның чонунуң кадыкшыл хайгааралының үндезилеттингениннен бээр 110 чыл оюн таварыштыр эртип турар спартакиада-дыр. Эге чадалары кожуннарга чазын бедик деңнелге эрткилээн. Күскү дүжүт, картошка ажаалдазы кожуннарда чоруп турарының хараазы-биле чамдык киржикчилер бо удаада кээп шыдавайн барды – деп, республиканың Элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң даргазы Наталья Борисовна Тыртык-Кара чугаалайдыр.

Шынап-ла, бо чылын арагалаашкынга удур демиселдиң эгелээнинден бээр 20 чыл болуп турар. 1985 чылдың чазынында Совет Эвилелинге арагалаашкынга удур демисел күштелип, араганы талоннап садар системаже кирген турган. Ынчалза-даа ук демисел үр болбаан. Совет күрүне буурап дүшкени-биле холбаштыр арагалаар чорук черчерлерге нептереп, хөй кижилер янзы-бүрү өлүм-чидимге таваржып, эзириктиң эндээ-биле кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп, өг-бүлелер буступ, чазыйчилби кижилер күрүнени каракка билдиртпес кылдыр оорлап, чурт чайгаар-ла түреңги байдалче кире бергенин кижи бүрүзү эки билир.

Спартакиада эгелээр мурнуу чарыында чамдык албан организациялар боттарының үндүргени хуудусчугаштарын чыылганнарга үлеп берип турган. Чижээ: республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү «Херээжен кижи чүнү билзе чугулал», республиканың наркология диспансери «Арага аймаандан хораннаныры» дээн чижектиг хуудустарны эрткен-дүшкен улуска тарадып турган.

Республиканың наркология диспансериниң үндүрген хуудустарында мындыг одуруглар бар: «Тыва чонну бир бергедедип турар коргунчуг берге байдал – «технарь» арага холуксаазы. 90 чылдар эгезинде улуг-биче суурлар аразынга «адрестер» тыптып, нептерээни-биле тыва чоннуң арагага хораннаныр, өлүпчидип турарын республиканың наркология салбырының сан-чурагайы дыңнадып тур. 2001 чылда – 232, 2002 чылда – 262, 2003 чылда – 297, 2004 чылда – 242 кижи амы-тынындан чарылган. Арагадан албыстап («белая горячка») 2001 чылда – 107, 2002 чылда – 188, 2003 чылда – 115, 2004 чылда – 132 кижи аараан».

Парад үезинде.

Ол үгле арагадан өлген болгаш аараан кижилерниң саны-дыр. Арагалааш, кем-херек үүлгедип, хосталгазын казыдып шиттирген кижилерниң саны оон каш катап хөй болдур ийин. Олла бүгү багай чаңчылдарның хараазы-биле чартык болгаш бүдүн өскүстерниң саны база-ла көвүдеп турар.

Өскүс-чавыс ажы-төлдерни боттарының уруг-дарыы-биле деңге азырап, оларны эргеледип-чассыдып чоруур ийи аныяк өг-бүле бо спартакиадага киржип келгени солун.

Бай-Тайганың Бай-Талдан келген Артыш, Байлак Байыстар 3 ажы-төлдүг, ооң кырындан 4 өскүс-чавыс уругларны азырап алган. Артыш Протоколович Бай-Талдың Культура бажыңының директору, Байлак Кызыл-ооловна Бай-Тал школазында социал-педагог башкы. Бо өг-бүле үүлгеспортка эвес, уран үүлге кончуг хандыкшылдыг улус деп билдим. Спартакиада соонда ырлажып, чыылганнарга солун концертти-даа бараалгатты.

Тээлиден келген Орлан, Айлана Хомушкуларның өг-бүлези 4 ажы-төлдүг, оларга немей 6 уругну азырап турар. Олар кайызы-даа эмчилер, кожуун болгаш республика чергелиг волейбол, баскетбол маргылдаалаларына киржип турганнар. Он уругларының улуу 7 класс, бичиизи 3 харлыг. Школада өөренип турар уруглары янзы-бүрү бөлгүмнер болгаш спортчу секцияларда чоруп турар дээрзин Орлан Достай-оолович чугаалай-дыр. Олар база-ла он ажы-төлү-биле спартакиада соонда спортчу оюнкөргүзүгнү хөгжүмнүң аялгазы-биле күүсеттилер. Олар бүдүн концерт-даа үндүрер чыгыы улус деп эскердим. Ынчалза-даа чаңгыс күүселде соонда, шаңнал-мактал эгелей берди.

Спортчу өг-бүлелер хол бажы-биле согун кадаарынга, үрдүрүп каан шаптараазыннар кырынга чаржып база эстафетага маңнашканнар. Спартакиадага Кызыл хоорайның командазы тиилекчи болган. Бай-Тайга болгаш Кызыл кожуннарның командалары – ийиги, үшкү черлерни ээлээн.

Назы-хар аайы-биле 9-11 харлыг уругларлыг өг-бүлелерден Кызыл хоорайның чурттакчылары Кечил-ооларның өг-бүлези шылгараан. Тээлиден келген Хомушкуларның өг-бүлези ийиги черни ээлээн. 12-13 харлыгларга Кызылдан Хайданнарның өг-бүлези биле Баксановскийлерниң өг-бүлези — бирги, ийиги шаңналдыг черлерни үлешкен. 14-15 харлыг уруглуг өг-бүлелерден Кызыл кожуундан келген Сундуйлар тиилекчи болган. Андалаевтерниң өг-бүлези ийиги черни алган.

Үрдүрүп каан шаптараазыннарны эртип турары.

Маргылдааның төнчүзүнде республиканың элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң даргазы Наталья Борисовна Тыртык-Кара тиилекчилерни шаңнап, аңаа идепкейлиг киришкеннерни онзалап демдеглеп турду. Оларга Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Калчанович Донгакты, күш-культура, спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы Кызыл Калдар-оолович Куулар, хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы Лариса Удумбараевна Донакайны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

– Спартакиаданы мындыг чылыг, эки хүн эрттирип турарынга өөрүүр кижидир мен. Өг-бүле эп-найыралдыг, спорт болгаш күш-культурага хандыкшылдыгла болза, олар кандыг-даа бергедээшкиннерге торулбас – деп, Тыва Республиканың Херээженнерниң национал лигазының даргазы Рада Александровна чугаалай-дыр.

– Школаларга мындыг янзылыг маргылдааларны чыл дургузунда эрттирип, өзүп орар салгалды бак чаңчылдардан хооруп, мындыг хемчеглерни кылып чорудар бис – деп, хоорайның спорт, күш-культура болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы Кызыл Калдар-оолович бодунуң чугаазынга немеп кагды.

«Авам, ачам база мен – спортчу өг-бүле» деп республика спартакиадазынга бир онзалап демдеглеп каар чүве чүл дээрге, шаңнал-мактал-даа, деткикчилер-даа хөй болган. Спартакиаданың киржикчилерин шуптузун шаңнап-мактап, аңаа идепкейлиг киржип, улуг дуза көргүскеннерни, ону организастап эрттирген судьяларның хөй кезиинге өөрүп четтиргенин Наталья Борисовна демдеглеп, база-ла тус-тузунда шаңналдарны тывыскан. Ук спартакиада чылдан чылче бедик деңнелге эртер дээрзинге ооң киржикчилери идегеп, тарап чаныпкан.

Иван ХЕРЛИИ.
Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак дуңмавыс **Ольга Часыг-ооловна ЧАНЗАН** бо хүннерде мугур харын демдеглеп эрттирер. Ооң допчу намдары Бии-Хем кожуунның Хереглекчилер ниитилелинден эгелээн. Ольга Часыг-ооловна дыка хөй чылдарда ол кожуунның Чкаловка, Аржаан суурларынга садыгжы бооп ажылдап турган. Ол ийи оолдуң иези, бир бичии чаптанчыг кыстың кырган-авазы. Дузааргак, биче сеткилдиг дуңмавыска төрүттүнген хүнү-биле кадыкшылды база катап кадыкшылды күзеп ор бис.

Төрүттүнген хүнүң-биле
Черниң бүгү чараш чечээн
Сеткиливис ханызындан
Дуңмавыска өргүп тур бис.

Барыскаларның өг-бүлезинден.

Бистиң ынак эживис Маргарита Каң-ооловна ШИРАП бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглеп турар. Ол Сукпак суурда эге класс башкызы бооп ажылдап, чурттап чоруур. Эживиске төрүттүнген хүнүн таварыштыр амыдырал-чурттагазынга аас-кежикти, чедиишкиннерни, кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны күзедивис.

Хүндүткел-биле,
Сукпакта эш-өөрү: Конгарлар, Монгуштар, Ооржактар, Саттар, Базыр-оолдар.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Республикага эрткен неделяда (сентябрь 12-17 хүннеринде) 110 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, оларның 61-и «изии-биле» истеп тодараттынган. Аар кем-херектерден 1 өлүрүүшкүн, кадыкка кара өжегээр хора чедирген 17 таварылга, 4 күштээшкин, 3 үптээшкин, 8 дээрбечи чорук, 36 оор чорук болган, 4 орук озал-ондааанга 2 кижи амы-тынындан чарылган. Милицияның дежурный кезектеринге 1658 кижини хаара туткан, эзириктер сергедир черлерже 545 кижини чедирген, хулиганныг чорук дээш 230 кижини туткан, 752 кижиге административтиг харыысалганы онааган.

Сентябрь 12-ниң дүнезинде Хову-Аксының бир чурттагалга бажыңының балконунга кургадып каан турган хептер оорлаан. Когарал 1500 рубль. Херекке 10-гу класстың өөреникчизи уруг каразыттырып турар. Идик-хепти ээзинге эгиткен.

Сентябрь 13-те чидиг үүл-биле балыглаткан 21 харлыг эзирик С. хамаатыны республика эмнелгезинге чедирген. Балыгны Кызыл хоорайның Сарыг-Сепская кудумчузунга кады арагалаанының түңнелинде 35 харлыг К. чедирген.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң милицияның сержантызы А.Оюн «Больничный городок» районунга хайгыыл ажылының үезинде 200 грамм гашиш ап чораан аныяк эр кижини туткан.

Сентябрь 14-түн дүнезинде Бай-Тайганың Тээлиде «Чечек» садыының эжиин тура каггааш, оон 4 муң рубльге аъш-чем аймаан оорлаан. Милиция ажылдакчыларының чогуур хемчеглерни алганының түңнелинде, кайда-даа ажылдавайн турар Тээлиниң ийи чурттакчызы туттурган. Кеземче херээн оттурган.

Ол-ла хүн Кызылдың Московская кудумчузунда Суд департаментизиниң улус хүлээп алыр өрээлинге хайгаарал чокка арттырган сумкадан акша болгаш соталыг телефонну оорлаан.

Мындыг янзылыг оор чорук А.С.Пушкин аттыг библиотекага база болган. Аңаа номчукчуларның бирээзи акша болгаш документилер суп каан сумказын оорлаткан. Ол ышкаш «Айдаш» кафезинге хөглеп турганнарның бирээзи сумказын хайгаарал чокка арттырганының түңнелинде соталыг телефонун оорлаткан.

Кызыл хоорайда оорларның «эң дүжүткүр» черлериниң бирээзи – «Найыралы» кинотеатрының дужунда киоскилерде бараан көрүп турар үеде Каа-Хем суурнуң чурттакчызы сумказындан 3 муң рубльди ужулдурган.

Сентябрь 15-те «Туран» орук пост албанынга 17 дугаар регионга хамааржыр дугаарлыг «HONDA» машинаның хыналдазының үезинде ТР-ниң ИХЯ-ның ОМОН отрядының милицейжи дайынчызы улуг сержант К.Хертек 10 килограмм гашишти тыпкан. Кеземче херээн оттурган.

Сентябрь 17-де Чөөн-Хемчиктиң Чадаана – Тева-Хая оруунуң 7 дугаар километринге ВАЗ-2107 машина аңдарылганының түңнелинде машинаның чолаачызы амы-тынындан чарылган. Чолаачы эзирик чорааны илерээн.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7794. Чагыг 105.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.